

In de verhalen van zijn nieuwe bundel *Een slecht geweten* overziet Sal Santen (1915) nog eens enkele belangrijke episodes in zijn leven: zijn joodse jeugd in het Amsterdam van de jaren twintig, het niet aflatende gesappel om werk te vinden en te behouden, de ingrijpende gevolgen van de oorlog voor hem persoonlijk, zijn optreden als trotskistisch partijgenoot en in het verlengde daarvan zijn vijftien maanden durende gevangenschap begin jaren zestig vanwege hulp aan het Algerijnse verzet, en ten slotte zijn ervaringen als echtgenoot en vader, en als schrijver.

Daarbij geeft hij geen omvattend beeld van die perioden, zoals in *Heden kijkdag*, *Kinderdief*, *De B van Bemazzel* en *Poste-restante Rood*, maar licht hij er kleine aangrijpende voorvallen uit, zoals een gesprek met een medegevangene, herinneringen aan in de oorlog omgekomen familieleden, of een mislukte poging brieven van zijn jonggestorven zusje Saartje in het Letterkundig Museum onder te brengen.

Het onderliggende motief in de verhalen blijkt steeds een ondefinieerbaar schuldgevoel: 'Dat gevoel droeg ik altijd bij me, al wist ik dat anderen er niet zo over dachten, en dat het onzin was. Hoe raakte je het kwijt? Het moeilijkste was dat je niet wist waar de schuld lag.'

ISBN 90-234-3153-7

9 789023 431534

Sal Santen Een slecht geweten

Sal Santen

Een slecht geweten

FL 88

De Bezige Bij

EEN SLECHT GEWETEN

BBLITERAIR

SAL SANTEN

Poste-restante Rood

I Sneevliet, rebel

II De rode burcht

III ¡Adios compañeros!

Heden kijkdag

Kinderdief

De B van Bemazzel

DE BEZIGE BIJ

Sal Santen
Een slecht geweten

Verhalen

1990

UITGEVERIJ DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 1990 Sal Santen
Omslag Frank Lodeizen/Rudo Hartman
Druk VanderLoeff/Drukkers B.V.

ISBN 90 234 3153 7 CIP

NUGI 300

Voor Ellen, Bart en Karen, goede kinderen

‘I cannot enter the social order except as a vagabond.’

James Joyce aan zijn vrouw Nora, *Selected Letters*

Het was al Pasen geweest dat jaar, en nog blies een koude oostenwind tegen de ramen. Bij de bureu was zelfs een dakpan op straat gewaaid, en buiten was geen kip te be-
kennen.

Bij ons in de huiskamer brandde de kachel niet. Het was lente, zei moeder, en ze vond het zonde van het geld, alleen voor zichzelf kolen te stoken. Saartje was naar een vriendinnetje, en Maurits zat boven bij vader in de schoenmakerij.

Nu zat ik met moeder alleen in de huiskamer en aarzelde. Voor haar was ik niet bang zoals voor vader, die ineens driftig kon worden als hem iets niet beviel. Je wist nooit of het 't goede ogenblik was om over geld te praten. De ene keer konden we het wel redden, totdat er ineens staking was bij de scheepsbouw, en dan pofte de helft van de klanten. Zo'n staking was juist voorbij, en misschien was dit het moment om moeder te polsen over zakgeld alvorens het aan vader te vragen. Hij was er in principe tegen; het was niet goed, kinderen geld te geven zonder dat ze er iets voor deden. De footjes die we van klanten kregen als we hun gerepareerde schoenen terugbrachten, dat was ons zakgeld. En als we écht een paar centen nodig hadden, voor een uitvoering van de speeltuinvereniging of zo, hoefden we er maar om te vragen.

'Mijn vriendjes krijgen wel zakgeld,' zeurde ik tegen moeder. Dat was de beste methode, tegen haar zeuren of schreeuwen, dan gaf ze wel toe. Maar nu antwoordde ze alleen: 'Daar beslist je vader over.' Aan haar ogen kon ik zien dat ze het naar vond, en dat het haar schuld niet was.

Zwijgend bleef ze doorgaan met aardappelen schillen. En mopperend verliet ik de huiskamer om naar de schoenmakerswerkplaats boven te gaan.

In vaders kamertje brandde een petroleumkacheltje en het was er lekker warm. Het rook geurig naar hout. Op de kachel stond een blikken schaalte met houten pennetjes, die goed droog moesten zijn voordat vader ze kon gebruiken om de zolen te pennen. Toen ik binnenkwam, zat vader een mop te vertellen aan Maurits, over een marktkoopman die bretels verkocht en die hij snelschijters noemde. Ik kende het geintje al, hij vertelde het elke keer opnieuw als hij in een goeie bui was. Zijn haar leek wel donkerblauw in het schijnsel van het oliekacheltje. En zijn ogen waren fluwelig bruin. Vader had een ijzeren driepoot op zijn rechterdijbeen, waarop een schoen zat geschoven, en klopte stevig op de zool. In de maat van 'lazer die man in zee', een joods liedje dat eigenlijk lazeman hazine was.

Vraag het, sufferd, dacht ik bij mezelf. Maar ik moest niet beginnen met het woord zakgeld. En ineens zei ik:

'Een jehoe kan charote krijgen.'

Wat het precies betekende kon ik alleen maar gissen. Jehoe was een woord voor jood, dat wel. Wat charote inhield kon ik alleen afleiden uit de wijze waarop vader de uitdrukking gebruikte, elke keer als hij het over zijn vak van schoenmaker had, een beroep waar geen droog brood mee te verdienen viel. Charote zou wel hetzelfde zijn als spijt, berouw.

'Zeg dat wel,' antwoordde vader laconiek.

Hij trok zijn wenkbrauwen omhoog, zodat er brede rimpels in zijn voorhoofd kwamen. Hij nam twee zolen uit een schaalte water, voelde of ze goed soepel waren, en

klopte erop met zijn hamer om het leer stevig te maken. Daarna bevestigde hij de zool onder een schoen, en ging hem bijsnijden. Een schoenmakersmes moet zo scherp zijn als een scheermes, anders kom je er bijna niet mee door het leer. En daarvoor moet het hol geslepen worden. Als er een scharensleep langskwam die er geen verstand van had, sleep hij het als een broodmes, en daarmee verpestte hij het voorgoed. Aan één kant hol, vader had het hem nog zo gezegd. Was het mes goed geslepen, dan kostte het vader geen moeite, het leer te snijden. Want, zei hij altijd, als je voor het snijden zelf te veel kracht moet gebruiken, heb je geen energie over voor het aanbrengen van een goede vorm. En ook dat was voor hem niet voldoende, altijd streek hij het mes eerst door zijn haar.

‘Weet je waarom ik dat doe?’ vroeg hij ons.

‘Omdat er een beetje vet in uw haar zit,’ antwoordde ik haastig, om Maurits voor te zijn.

‘Goed,’ bevestigde hij. ‘En ook voor iets anders. Aan alles wat je doet moet je iets van jezelf toevoegen. Dan krijgt het een ziel.’

Zou hij hebben gesnapt, dat ik om zakgeld wilde vragen, en die gekke uitdrukking van charote alleen maar als aanloop had gebruikt? Ik overwon mijn aarzeling, en zei:

‘Arie van de snoepwinkel krijgt een dubbeltje zakgeld van zijn moeder.’

‘Dan kan hij er bij haar snoep voor kopen,’ antwoordde vader. ‘En zo krijgt ze het geld weer terug.’

Zijn redenering bracht mij in de war, en ik ontweek zijn logica.

‘De jongens van Puttershoek krijgen ook zakgeld. En hun vader werkt bij het Droogdok.’

‘Dan kan hij het zeker missen,’ concludeerde vader. ‘Maar Saartje is op de HBS, en jij gaat na de grote vakantie naar de HBS. Die sores hebben zij niet.’

Voor een dergelijk antwoord was ik al bang geweest, maar ik had hem nu ook tuk, en zei triomfantelijk:

‘En u beweert dat kinderen van zakgeld slecht worden. Daar gaat het dus helemaal niet om!’

Vader zei niets meer, en schuurde met een rasp de randen van de schoenen bij. Daarna kraste hij met de rasp even in de rand van een stuk glas, een gebroken ruitje, tikte het losjes tegen de voet van zijn ijzeren leest, en brak er een stukje af, waarvan de buitenkant zo rond was als een gradenboog. Ik had het ook eens willen doen, en me alleen maar gesneden. Met het stukje glas schraapte vader langs de rand van de zool tot die glad was. Nu smeerde hij er met een bollikker gesmolten was op. Wij mochten het ook proberen. Het deed verrekte pijn als er gesmolten was onder je nagel kwam. Vader had daar geen last van. Hij had eelt op zijn handen alsof ze zelf een paar schoenzolen waren. Zwart eelt, met gesmolten was, pek en bliksemzwart in alle poriën.

Nu was de beurt aan Maurits en mij. Met een oude wollen lap wreven wij langs de zoolranden totdat zij glommen, bliezen er onze warme vochtige adem op en wreven opnieuw, net zolang totdat je je in de weerschijn kon spiegelen. Toen we ermee klaar waren, gaf vader ons alletwee een complimentje, maar mij vooral, omdat ik het zo netjes had gedaan.

Ik voelde me heel blij omdat vader me had geprezen, maar vooral omdat hij niet kwaad op mij was.

Hij zat nu een schoen te stikken, en ik keek naar de trapbeweging die hij maakte met het onderstel van de

stikmachine. Het bewoog heen en weer, terwijl het vlieg-wiel gewoon doordraaide. Ook dat had ik eens geprobeerd, maar bij mij maakte de naald halverwege rechts-omkeert.

‘Komen jullie beneden?’ riep moeder langs de trap omhoog, ‘de tafel staat gedekt.’

Er waren nog matzes van de Pasen, matzes met echte boter en kaas. Die kregen we van de chëwwere, het begrafenisfonds waar vader contributie voor betaalde. Een grote doos voor ieder van ons, vijf grote dozen matzes waar geen eind aan scheen te komen, totdat moeder er matzeballen van ging maken voor in de soep.

Beneden zat ons nichtje Esther te wachten, als verrassing. Zij was net zo oud als ik, ze had springerig bruin haar en lachte altijd, en als je haar aankeek moest je vanzelf meelachen. Zij was helemaal komen lopen van de Van der Pekstraat vlak bij de IJ-pont, naar ons huis op de Zonneweg in Tuindorp Oostzaan.

Aan tafel kwam ze naast me zitten, en dat maakte mij opgewonden. We waren als broer en zusje, zo goed kenden we elkaar. Samen waren we op het joodse schooltje geweest bij haar in de buurt, op de Laanweg. Zij kon heel goed kaarten, en ik heb nooit van haar kunnen winnen. Ze durfde ook veel meer dan ik. Met een stalen gezicht had ze aan de juffrouw op het jodenschooltje gevraagd of wij met Pasen behalve matzes ook Paasbrood mochten eten. Natuurlijk niet, had de juffrouw, een kleine vrouw met een bocheltje, geantwoord. En voor de zoveelste keer vertelde zij het verhaal van de uittocht van de joden uit Egypte, toen ze verrekten van de honger, totdat er manna uit de hemel kwam vallen. De matzes, het ongezuurd brood, herinnerden aan die bittere tijden.

‘Dat is toch zonde,’ had Esther door de klas geroepen, ‘mijn moeder heeft het hele jaar bij het brood bonnetjes gespaard voor het Paasbrood.’

Om haar brutaliteit werd zij naar de gang gestuurd, en ik was met haar meegegaan, en samen waren wij de school uitgelopen. Ze durfden toch niets tegen je te doen, zo bang waren ze dat je van het jodenschooltje af zou gaan.

Op straat hadden we zo vreeslijk lopen lachen, dat Esther in haar broek pieste. En ik had haar ineens een zoen op haar wang gegeven. Zij had een kleur gekregen, en spreken deden we er nooit meer over.

En nu vroeg ze aan tafel, waar de hele familie bijzat, of ik met haar meeging naar de Van der Pekstraat. Ik mocht bij haar logeren. Tante had het zelf gezegd.

Toen we op het Mosveld uit bus B stapten, nam ze me eerst mee naar een speelgoedwinkel op de Adelaarsweg, omdat zij haar broertje Harry voor zijn eerste verjaardag een cadeautje wilde geven. Hij was een nakomertje, en ze was gek op hem. Om dat te bewijzen zoende ze hem op zijn billetjes, of ze zwaaide met zijn poepluier. Altijd deed ze zulke dingen, en keek dan naar me of ik het vies vond. En nu vertelde ze geheimzinnig dat hij een ongelukje was, maar dat ik er met niemand over mocht spreken. Van haar zakgeld ging ze een cadeautje van een dubbeltje uitzoeken.

‘Laat hem niet vallen,’ riep tante Rachel angstig, toen ze uit de keuken komend zag dat ik Harry op mijn schouders had getild en hij zich achterover had laten vallen, zijn ruggetje langs de mijne, terwijl de knieholten in mijn schouders haakten en ik hem bij zijn enkeltjes vasthield.

Ik deed alsof ik haar niet hoorde en hoste hem heen en weer, hompele-bompele-bom.

‘Straks valt hij op zijn hoofdje,’ waarschuwde tante.

‘D’r kan niks gebeuren,’ zei ik stoer, ‘de fontanel is na een jaar gesloten, en dan hoeft je niet meer bang te zijn.’

‘Waar haal je die onzin vandaan?’ vroeg tante scherp.

Onzin? Ik had het zelf op school geleerd. De fontanel was een overblijfsel van heel lang geleden, nog voordat de mens van de apen afstamde. Eens was het een derde oog midden op je hoofd geweest, net als bij de hagedissen, om te waarschuwen als er gevaar van boven dreigde, van een roofvogel of zo. Om tante gerust te stellen, liet ik Harry van mijn schouders zakken, en nam hem op schoot. Ik had nooit geweten dat kleine kinderen zo lief zijn. Als je zijn billetjes vastpakte was hij warm als een stoofje, en zacht waren ze, zalig gewoon.

Nu hield ik hem boven mijn hoofd, en weer waarschuwde tante:

‘Niet doen. Straks hou je hem niet. Wees toch niet zo wild.’

Dat zei moeder ook altijd. Ik zou Harry heus wel stevig vasthouden. Zelfs als ik struikelde en vooroversmakte, zou ik Harry omhoog blijven houden.

‘Hap,’ zei ik, en nog eens: ‘hap,’ terwijl ik een stukje brood in zijn mond duwde. Hij verzette zich, en liet zich op de grond glijden. Toen kroop hij naar een lappenpopje, en hield het omhoog. Als ik niet meer op school zou zijn en geld ging verdienen, kreeg hij een echt speelgoedautootje van me.

Weer nam ik Harry op mijn rug, en wilde met hem onder de tafel door kruipen. Toen stootte hij per ongeluk

zijn hoofdje en begon te gillen, zo hard, dat tante eraan kwam rennen en hem optilde, hem over zijn bolletje wreef, en mij boos aankeek. 'Heb ik het je niet gezegd?' Grote tranen biggelden over Harry's wangen.

'Het is niet zo erg als hij schreeuwt,' wilde ik haar geruststellen. 'Dat heb ik in de medische kroniek van Heyermans in *Het Volk* gelezen. Als ze een hersenschudding hebben zijn ze stil. Dáár moet je op letten.'

Esther, die even weg was geweest voor een boodschap, kwam juist binnen. Ze hoorde wat er was gebeurd. Kwaad beet ze me toe dat ik wel voorzichtiger was geweest als ik echt van Harry hield.

Haar opmerking maakte me helemaal van streek. En in een opwelling zei ik: 'Weet je wat? Als ik van school kom en bij een baas ga werken, krijgt Harry van mij elke week een stuiver zakgeld.'

En nu was ik vijftien jaar geworden, en werkte ik als jongste bediende, voor vijf gulden per week. Tien percent ervan was voor mij als zakgeld, de resterende viereneenhalf gulden moest ik afgeven als kostgeld. Mijn eerste zakgeld, en wat een rijkdom leek het. Ik was meteen lid geworden van de vakbondsjeugdbeweging, en daar moest ik contributie voor betalen. En er waren verjaardagen, met hun cadeautjes. Soms kocht ik een pakje sigaretten van vijftien cent. Nooit hield ik ook maar een cent over. Wel herinnerde ik mij de belofte van drie jaar terug dat ik Harry elke week een stuiver zou geven, maar de belofte van een kind kon je toch niet ernstig nemen? Of wel? De enkele keer dat ik nog bij oom en tante kwam herinnerden ze mij er plagend aan.

In de oorlog probeerden mijn oom en tante, samen met Harry, naar Zwitserland uit te wijken. De man die ze over de grens met België zou brengen heeft ze aan de Sicherheitsdienst uitgeleverd. Om hun geld.

Elke maand, als ik mijn kleinkinderen hun zakgeld geef, moet ik aan Harry denken, die ik het had beloofd, en die niet uit Polen is teruggekomen.

In de kerstvakantie mocht ik bij opa en opoe logeren. Ze woonden in de Foeliedwardsstraat, een uitloper van de Jodenhoek, tussen havenarbeiders en straatsougers. Met zijn vijven waren we bij ze op visite geweest afgelopen zondag, vader, moeder, Saartje, Maurits en ik. Toen we naar huis wilden gaan 's avonds laat had opoe tegen mij gezegd: 'Blijf bij ons, Sjloume, je hoeft morgen toch niet naar school.'

Ik wou best. Zou Maurits het niet naar vinden als ik hem alleen liet? Opoe trok me voor, dat wist ik heus wel, maar vader zei ook dat ik het moest doen.

In de smalle sombere straat lag een brijige, zwarte sneeuwmassa te vermodderen. Met een logge houten sinaasappelkistenslee waaronder bandijzer was gespannen om hem glijdend te maken, poogde ik vooruit te komen door mij steeds met één been af te zetten en languit op het gevaarte te duiken.

Een meisje dat boven opa en opoe woonde had me gadeslagen. Toen ik vlak bij haar stil bleef staan vroeg ze: 'Ben jij een Van Zante?'

'Ja,' antwoordde ik.

'Van beneden?'

'Daar woont me opoe.'

'Een ka is het.'

Dat liet ik me niet zeggen.

'Rotmeid.'

'Slijmerd, sodemieter op,' schold ze terug.

In de schemerige huiskamer waar alleen van het plaatsje

achter licht naar binnen drong zag je voorwerpen pas langzaam scherper worden als in een boeddhistische tempel.

Over de met donkerbruin zeildoek bespannen hoge rugleuning van de eiken stoel bengelde een breukband, terwijl de grijze kat, die op de bolle zitting was gesprongen, met een pootje voorzichtig tegen een van de twee gelige ballen tikte die de dubbele breuk van opa tegen uitstulpen moesten beschermen. Door een dwarslatje in zijn val gebroken, gleed de band op de grond. Ik kon er niet toe komen het aan weerskanten door een stalen veer kromgetrokken instrument op te rapen en schoof het met mijn voet iets naar voren, tot bij de Chinese mat onder tafel.

Op hetzelfde ogenblik kwam opoe binnen. Rijzig als een dame was ze, en ze kon niet eens lezen of schrijven.

‘Pas op voor de kat,’ maande zij. ‘Je weet dat-ie krabt, kijk eens naar mijn voet?’ Zij schoof de pantoffel van haar linkervoet en toonde een lange haal van korrelige puntjes op haar wreef.

‘Ja opoe,’ antwoordde ik zacht. Waarom deden ze dat kreng niet weg? Mij had hij ook al gekrabd. Toen ik hem wilde aanhalen, hem zachtjes over zijn wollige, witte buik wrijven, had hij zijn rug gekromd, zich met zijn vier poten tegelijk aan mijn hand vastgeklemd, zodat ik me angstig afvroeg of ik hem nog wel kwijt zou raken.

‘Het is een rattenvanger,’ zei opoe. ‘We hebben nog nooit zo’n goeie gehad. De ratten durven niet meer op het plaatsje te komen. Nogal lekker als je buiten naar de plee moet en je bent je leven niet zeker.’

In zichzelf gekeerd kwam opa uit de keuken de kamer binnen, zijn ogen verborgen achter brilleglazen zo dik als

een brandglas, een pet schuin op zijn kale schedel naar achteren gezakt. Hij zuchtte. Dat deed hij vaak, zuchten, en ik moest me altijd bedwingen hem niet na te doen. Het leek wel alsof hij helemaal niet meetelde. Opa was immers de baas? En toch was hij heus niet zo'n sjlemiel. Hij had de sigarenmakersbond mee helpen opbouwen, en hij was in Londen gaan werken samen met zijn broer die lang zo knap niet was als hij en die daar secretaris van de bond was geworden terwijl opa terug moest naar Nederland. Jammer. Anders was ik Engelsman geweest.

'U was boven op het schip toen het stormde, hè opa?' vroeg ik.

'Wat bedoel je?' Grootvader keek verwonderd.

'Nou, dat heeft vader zelf verteld. Toen jullie in Engeland gingen wonen. Iedereen was zeeziek behalve u, u ging gewoon op het dek met de stuurman praten.'

Opa grinnikte.

'En vader zegt dat u altijd iedereen wakker maakte 's morgens vroeg. Als u niet meer kon slapen moesten ze allemaal opstaan.'

'Die vader van jou is stapelmesjogge. Heb je mijn band ook gezien?' Hij zag niet eens dat hij ervoor stond, zo kippig was hij. Haastig raapte ik de breukband op, gaf hem aan opa en veegde mijn hand aan mijn broek af.

Opa slofte weer naar de keuken om zich verder aan te kleden. Even later kwam hij terug met een zak aardappelen, een pan, een mesje en ging aan tafel zitten.

Nou kon ik het vragen, wat ze hadden gezegd op het jodenschooltje. Dat als je vader het niet wist je misschien wel een grootvader had die Seideravond wilde vieren en met jou het gebed wou opzeggen van de uittocht van de joden uit Egypte en hun bevrijding door Mozes.

‘U heet Mozes, hè opa?’ vroeg ik. Mousje zei opoe tegen hem en Maurits was naar hem genoemd. Stel je voor dat ik Mozes heette, Salomon was al zo erg. Als je het goed bekeek waren Maurits en ik samen Sammie en Mosie, bij wijze van spreken.

‘Waarom vraag je dat?’

‘Net als Mozes van de stenen tafelen,’ antwoordde ik. ‘Waarom wilt u geen Seideravond voor ons doen?’

‘Daar heeft je vader ook al over gezeurd,’ zei hij nors, ‘waar halen jullie de vromigheid plotseling vandaan?’

‘Dat is het heus niet. Voor het jodenschooltje is het. Dat willen ze. En vader kan het niet. Manesjtano, halajlo, hazeh,’ galmde ik trots op mijn kennis, en om een antwoord uit te lokken vervolgde ik: ‘Mikol, halei...’

Opa deed net alsof hij niets hoorde.

‘Dat moet u zeggen, dat weet u toch wel?’

‘Ik? Je vader, als hij het zo graag wil.’

‘Die is zijn Hebreeuws verleerd. U niet, zegt hij, u kent zelfs uw Engels nog van heel vroeger.’

‘Jullie denken zeker dat jullie je grootje wel in de maling kunnen nemen. Ik doe het niet. Met de godsdienst wil ik niks meer te maken hebben en daarmee uit. Als ik nee zeg is het nee.’

Ik hoefde het niet meer te proberen, dat begreep ik wel. En toch bleef ik aandringen: ‘Toe nou, opa.’

‘De joodse godsdienst is alleen voor rijke mensen. Die kunnen het zich veroorloven om naar de sjoel te gaan op sjabbes en op al die feestdagen, om kosjer te eten, om, ja, om wat niet...’

Opa scharrelde in de kamer rond alsof hij iets aan het zoeken was zonder te willen zeggen wat. Het leek alsof hij in

zijn gedachtengang was gestoord en probeerde te ontdekken wat hem bezighield. Toen liep hij ineens naar het voorkamertje aan de straatkant van de Foeliedwardsstraat, een kleine winkelruimte waar hij vroeger aan de toonbank sigaren had zitten rollen.

Even later kwam hij terug met *De Notenkraker* in de hand. Je kon het meteen zien aan de malle kop van die clown. Dat was natuurlijk omdat het een satirisch weekblad was, zoals vader het noemde. Vader zei dat het tenminste niet zo vervelend was als een doorsnee partijblaadje of de krant van het weibersjoeltje *De Proletarische Vrouw*. Daar had hij gelijk in. Een kinderverhaal stond erin, zo kinderachtig. Nee dan *De Notenkraker*, daar had je wat aan. Voor de hele beweging, ook de mensen in het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, en daar was vader secretaris van. Afdeling 10.

Met het schilmesje sneed opa voorzichtig de katern open die bij *De Notenkraker* was gevoegd. Alser maar niets aan het mes zat, anders kwamen er vlekken op het papier. Zodra ze hem bij opa allemaal gelezen hadden, kregen wij hem. Van Merijntje Gijzen. Hartstikke goed.

Eigenlijk was het geen kinderboek en toch mocht ik het lezen van vader, en niet stiekem, zoals andere feuilletons. Dit niet hoor. Je lachte je een mikkie om de woorden die erin stonden. 'Ge zijde vernúkt' bij voorbeeld. Dat zegden we tegen elkaar, Maurits en ik. Daar snapten die grote mensen toch niks van. Of 'schetentrekker', dat zei Fliere-fluiter tegen Merijntje toen die aan zijn vinger moest trekken en hij zelf een keiharde wind liet. Dat deed ome Joop ook. En dan liep hij hard weg en kneep in zijn neus, alsof jij hem had gelaten. A.B.K. was ook goed. Kleerekooper heette hij eigenlijk en hij was verlamd. Elke dag schreef hij

een stukje in *Het Volk*, 'Oproerige Krabbels', en vader las het na het eten voor. Vaste prik. Hoe A.B.K. het allemaal verzon, daar had je geen idee van, en rijmen kon hij ook goed.

Zou opa dat liedje van hem kennen, voor de verkiezingen? De tofelc... nee, de katholieken moest je zeggen, anders versprak je je als je eens niet met jidden onder elkaar was, zulke woorden waren er meer, waar had ik het ook weer over, oh ja, of opa dat liedje kende over die leider, hè, hoe was zijn naam nou, goed, als ik de woorden hardop zei kwam het wel weer naar boven: '... moest die man niet in Rome, bij Mussolini komen? Mijn kennis is wel min, maar daar vlieg ik niet in...'

'Wat praat je in jezelf?' vroeg opa verbaasd. Hij zou het misschien dom vinden dat ik die naam niet meer wist. Ik kon beter iets anders zeggen.

'Vader heeft me verteld dat de kapitalisten zelf het socialisme zullen invoeren. Dat heeft hij van Bernard Shaw, zegt-ie. Onder de zweep van de socialisten zullen ze dat doen. Steeds meer naar links, naar links. Waarom noemen ze het links, opa?'

Even maakte ik met mijn rechterhand een schrijfbeweging, wat ik altijd deed als ik wilde nagaan wat links en rechts was.

En ik herhaalde: 'Waarom noemen ze het links, opa?'

'Weisj viel. Maar het socialisme zullen de arbeiders zelf moeten invoeren. Je krijgt niks cadeau in het leven, jongen, onthou dat van mij.'

'Vader zegt het zelf.'

'Iedereen houdt er zijn eigen mening op na, mijn jongen. Je vader bedoelt het ook goed. En schei nou eindelijk eens uit met je gevraag. Ibbel maak je een mens ermee...'

Opa zei niets meer en schoof zijn bril op zijn voorhoofd, terwijl hij de letters van het feuilleton vijf centimeter van zijn ogen hield. Zou hij het weten?

‘Waarom hebben de meeste jidden slechte ogen, opa?’

Weer zuchtte opa, zonder antwoord te geven.

‘Weet u het niet?’

‘Omdat we uitverkoren zijn, door de trachoom tenminste,’ antwoordde hij schamper.

‘Hoe kan dat dan?’

‘Kijk maar eens hoe de jidden hier wonen. Op elkaar gepakt, doen hun behoefte op een treifene emmer, zonder voldoende hygiëne.’

‘Dan is daar de arbeidersbeweging voor, hè opa, om daar een eind aan te maken.’

‘Omijn,’ zuchtte opa.

Hij maakte een geintje. Nu kon ik ook wel vragen van het drinken.

‘Vader zegt dat u vroeger een kwaje dronk hebt gehad. En dat u ermee uitgeschejen bent toen u rood werd. Hoe kan dat, opa?’

‘Dat zul je later wel ontdekken.’

Later, dat zeiden de grote mensen altijd, later.

Toen kwam opoe binnen, met een grote pot thee en een kannetje melk. Ze goot er altijd te veel melk bij, helemaal wit-gelig werd je thee ervan. Dat had ze nog overgehouden uit de tijd in Londen. En ze gaf haar kinderen vroeger op hun donder met de hak van een schoen. Vader wou er niks van horen. Als je er iets van zei, werd hij kwaad.

‘Wat weet je ervan hoe het vroeger was? En hoe de mensen moesten sappelen om het hoofd boven water te houden? Als opa werkloos was liep-ie helemaal naar Haarlem om werk te zoeken, en wij moesten thuisblijven,

omdat we geen kleren hadden om naar school te gaan. Tien kinderen heeft opoe gehad waar ze voor moest zorgen.'

'Het zijn er toch acht?' had ik gevraagd.

'Twee zijn er jong gestorven. En je opoe, die stond een dag na de bevalling weer achter de wastobbe.'

Mij verwende ze, mij had ze eruit gepikt van alle kinderen. Waarom eigenlijk?

De warmte van de vorige dag hing nog in de schoenmakerij. Ik sprenkelde bleekwater in de naden van de vloer en tussen leerafval, mocht met het scherpe goedje vooral niet morsen op de stapel schoenen, hoewel daar juist de vlooiën in zaten die ons zouden bespringen.

Intussen tekende vader met krijt in zijn prachtig handschrift, dat een schoolmeester hem niet had kunnen verbeteren, het gedichtje-van-de-dag op een plaat leer, die hij buiten – naast de deur – zou ophangen. Elke ochtend had hij nieuwe invallen bij het neerschrijven ervan, en ik volgde hem, regel voor regel:

*Wacht niet met uw schoenen tot het giet,
Uw voeten worden nat, u vat een kou,
Krijgt longonsteking, hebt berouw,
Eerst scheen de zon, dan steekt verdriet.*

DUS DOE DAT NIET
MAAR KOM SUBIET!

Straks zou er iemand blijven staan om het versje te lezen, over vijf minuten of over een half uur, en altijd was het een belangrijke gebeurtenis, die geluk moest aanbrengen, zoals het jatmoos van een klant het begin van een goede dag kon betekenen. Het jatmoos van de eerste betalende klant van de ochtend, want voor pofklanten gold het niet.

Tante Trui, de kruideniersvrouw van twee huizen verderop en leenvrouw van de buurt, plensde een emmer water over de stoep, zei 'dag schoes' en verdween weer in haar winkel.

Intussen zocht vader schoenen uit die vandaag gemaakt moesten worden, met voorrang omdat klanten soms al kankerden dat ze niet op tijd klaar waren; vader was weliswaar de beste schoenmaker van de Pijp, maar hij was verstrooid en vergat vaak welke dag hij had afgesproken, of hij had niet aan het stikwerk gedacht, en dan kwamen de klanten mopperend terug.

‘Trek jij van dit stapeltje vast de oude zolen en hakken af,’ zei vader, ‘dan kan Maurits er straks meteen aan beginnen als hij van de dokter komt. Die heeft me wat aangehaald met dat boksen. Een ander leert het om tikken uit te delen, j  uw broer verstuikt zijn duim. Als hij maar mag werken. Aan j  u heb ik niets. Jij weet nu pas hoe je een spijker recht in een hak moet slaan.’

Wat kon ik eraan doen? Het was mijn vak niet, en als ik niet werkloos was geworden hadden ze me met geen stok de schoenmakerij in gekregen.

Twee glazenwassers van Heineken zetten hun kar met de meterslange ladders voor de stoep bij de winkel neer. Het waren vaste klanten, zoals alle glazenwassers uit de Eerste Van der Helst. Waar anders werden zulke dikke leren zolen onder hun schoenen geslagen, zolen die onverbiddelijk sleten bij elke stap die zij achter hun kar zetten? Rubberzolen waren er ook, veel sterker nog, maar vader verkocht die liever niet, dan zag je de klanten in geen half jaar terug. Hij was te eerlijk en een te slecht zakenman om het bestaan ervan te verzwijgen, maar kon niet nalaten erbij te vertellen dat je er zweetvoeten van kreeg en dat volgens een wetenschappelijk artikel van een dokter rubber te veel meeveerde bij elke stap, wat niet goed was voor de hersenen.

Intussen stonden de mannen in hun witte pakken druk

met elkaar te praten, zonder zich om de warmte te bekommeren. Een van de twee, het rechterbeen op de dwarsboom van de kar, een elleboog op een knie terwijl zijn hoofd in z'n hand rustte, luisterde aandachtig naar zijn maat, die het over het historisch materialisme had.

Vader maakte een spottende opmerking, ook voor mij bedoeld; ik had kort geleden gepoogd hem duidelijk te maken dat volgens de dialectiek A niet gelijk is aan A, omdat niets hetzelfde is en alles voortdurend verandert. Als het maar niet zo benauwd was. Hij zocht tussen zijn gercedschap op de werktafel, pakte het schoenmakersmes en streek het met de blauwstalen kop door zijn grijze haar. Hij spuugde in zijn handen, klemde een plaat leer tussen zijn knieën en sneed deze doormidden alsof het brood was. 'Die prutsers van de overkant hebben het mes weer niet goed geslepen,' mopperde hij. 'Als ze van de steun zijn uitgetrokken worden ze scharensliiep. Of schoenmaker, en verpesten de prijzen terwijl ze lies onder de schoenen zetten. Hoe kun je nu werken met een bot mes?'

Als een wervelstorm kwam de fluitist binnen, een magere man met een bolhoed en een vlinderdasje, die zijn tot de draad versleten donkerblauwe pak nog een zeker cachet gaven, een muzikant die elke dag op zijn ocarina een deuntje blies, maar vandaag hooghartig zijn hand ophield zonder een tegenprestatie te leveren. 'Je maakt er weer wat moois van,' zei vader tegen hem terwijl hij in zijn portemonnee naar twee centen zocht.

De fluitist antwoordde dat hij voor een goed concert in het Concertgebouw moest zijn.

Nu was er toch de eerste klant, Spielherr, een beroemde schaker die al enige tijd in Amsterdam woonde en graag bij vader kwam. Vader was zelf eens een goed dammer

geweest, in één tiental met Springer, de ex-wereldkampioen. Zij ruzieden altijd over wat moeilijker was, schaken of dammen. Vader hield het op dammen. Daar moest je abstract bij denken omdat elke steen, ofschoon in beginsel van dezelfde waarde, in kwaliteit toenam of verminderde naar gelang van zijn plaats op het bord. Al gauw werd de strijd gestaakt en vertelde de kleine, roodharige klant van de Stadhouderskade, terwijl hij vader en mij om beurten glunderde door zijn dikke brilleglazen aankeek, dat hij in Zwitserland in cafés om geld had geschaakt. Dan gaf hij een pion voor, en toch won hij het altijd, zelfs van de Zwitserse kampioen. Een andere Duitse grootmeester, die ook een pion voorgaf, verloor steeds van de kampioen. 'Ik snap niet hoe jij zo van hem kan winnen,' had hij verzucht, en Spielherr had hem geantwoord: 'Jij praat ook niet met hem als je zit te spelen.'

Vader lachte, uit beleefdheid. De klant had het al vaker verteld. Niet van plan reeds te vertrekken, vroeg Spielherr belangstellend: 'Sie sprechen Englisch, Sie sprechen Deutsch, hoe komt het dat u schoenmaker bent geworden?'

Vader haalde zijn schouders op, zuchtte even, schoof zijn bril, waarvan het linkeroor met een touwtje was gerepareerd, op zijn brede, hoge voorhoofd, en antwoordde: 'Wat moet ik daarvan zeggen?' Hij staarde voor zich uit, zei toen alleen: 'Pech.'

'Wieso?' drong de schaakmeester aan.

'Ik was de beste op de lagere school, maar een ander ook, en die won het zilveren horloge, ik kreeg een papertje.'

'Dat is doch auch ein beweis?' vroeg Spielherr.

'Zoiets zei de bovenmeester ook. Hij zorgde ervoor dat

ik opeen advocatenkantoor kon komen. Maar ik moest er op sjabbes werken, en dat mocht niet van mijn vader. Die was toen nog vroom, godbewaarme, niet lang meer, maar daar had ik niets aan. Vroom zijn is goed voor rijke joden, een sjlemiel kan het zich niet veroorloven.'

Intussen had vader een paar gummihakken onder de schoenen van de klant geslagen. 'Poets jij ze even uit op de machine,' zei hij tegen mij, 'en doe voorzichtig.'

Toen de schaakmeester vertrokken was bleef het rustig in de schoenmakerij, wel een uur lang. Er kwam een klant met stikwerk, en daar was geen pòsjet aan te verdienen; een ander moest een paar veters hebben.

Daar kwam oom Sam, de jongste broer van vader, wel twintig jaar jonger, en op slag was ik blij. Van al mijn ooms en tantes hield ik het meest van hem. Hij kwam altijd om zijn schoenen te laten maken, wat lang niet voor de hele familie opging, en dat griefde vooral moeder, maar ook mij. Hij had tenminste geen kapesones gekregen.

Ze zagen er helemaal niet als broers uit, vader was gezet en had een rond gezicht, terwijl oom Sam juist slank was, met scherpe trekken, een donkere haardos, een zware bril. Een echte schoolmeester! Ze konden allemaal goed leren bij opa en opoe. Toen opa in een sigarenfabriek werkte, stond hij ook zijn mannetje. In de werkplaats wilden zijn maats dat hij ging vertellen, over de socialistische beweging of een verhaal, en in die tijd rolden zij voor hem de sigaren. Op zijn sterfbed nog ijlde hij over de staking van 1903.

Ineens gaf oom Sam een schreeuw. Hij was te dicht bij de uitpoetsmachine gaan staan, de jas die hij over zijn arm droeg was tussen een rol van de machine geraakt en draaide mee, terwijl hij hem terug wilde rukken. 'Zet de motor

af!' riep vader. De jas was al stuk, er zat een grote scheur in. 'Die zal ik maar hier laten,' zei oom.

Een mazzeltje. Het gat kon moeder best maken, en ik had een jas nodig.

Oom Sam vertrok. Vader mopperde dat Maurits er nog steeds niet was. 'Ga vast drie stratemakertjes halen, bij de bakker in de Van Campenstraat,' zei hij, 'en neem twee pond schelvis mee van de Albert Cuyp, daar heeft moeder om gevraagd.'

In de bakkerswinkel hielp de vrouw van de bakker mij. Zij was zo'n dertig jaar, mollig, en met blond haar waar ik jaloers op was. Haar jurk was laag uitgesneden, en toen zij zich bukte om onder de toonbank broodpapier te pakken, kon ik haar naakte borsten zien. Plotseling richtte zij zich weer op, en ik dacht: ze heeft vast gemerkt dat ik keek, kreeg een kleur, en moest slikken.

'Is je broer er niet?' vroeg ze alleen.

Ik vertelde wat er met hem aan de hand was, en zij zei: 'Jullie zijn alletwee knappe jongens. De meisjes zijn vast gek op je, hè?' Plagend keek ze mij even aan, sneed de drie halve broden overlans door. 'Wat moet erop?' vroeg ze.

'Boter en komijnekaas,' zei ik, en weer bloosde ik.

Ik slenterde terug over de markt, keek of oom Hartog er stond met Chinees aardewerk, en kon hem niet vinden. Toen kwamen de stalletjes met vis, die je bij die warmte al tegemoet stonk. Ik zou maar bij Locher kopen, een klant uit de winkel. Zijn zoon stonde er, een reus van twee meter. Hij vroeg niet wat ik wilde hebben, zei: 'Neem dit zootje maar mee voor een kwartje. Jullie moeten ze zelf schoonmaken.'

Ik wilde de vis in de tas doen waar het brood in zat, maar bedacht me bijtijds. De schelvis zweette door de kranten

heen waar de zoon van Locher ze in had gestopt en daar zou vader vast wat van zeggen. Als er maar iets met eten was, werd hij misselijk.

‘Wat heb je nu allemaal bij je,’ vroeg vader toen ik de schoenmakerij binnen stapte. De stratemakertjes legde ik op de werkbank, de vis op de toonbank. ‘Een kópie,’ verzekerde ik, ‘alleen moeten ze worden schoongemaakt. Misschien kan u de koppen eraf snijden. Met uw mes gaat het veel beter, zegt moeder.’

Terwijl de zoutige visstank zich in de schoenmakerij nestelde, onthoofdde vader behendig de schelvissen en wierp de koppen in de vuilnisbak. De lucht bleef hangen. ‘Dat gaat niet,’ zei hij, ‘morgen komt de vuilnisman pas. Die stank! Je moet de koppen maar ergens weggooien.’ Toen, zonder nadere verklaring, pakte vader twee aangebroken dozen met gummihakken, vulde de ene aan met de inhoud van de andere. Geheimzinnig glimlachend zette hij de leeggemaakte doos voor zich op de toonbank.

Voorzichtig, stuk voor stuk, spreidde hij de viskoppen erin. Het ging precies. ‘Zo,’ mompelde hij vergenoegd, ‘dat is klaar.’ Zorgvuldig paste hij het deksel erop, sneed van een grote bol touw een stuk af en bond dat om het pakje. ‘Jij hebt de Rode-Valkenproef afgelegd,’ zei hij tegen mij, ‘jij moeten weten wat dit voor knoop is.’

Op een schoteltje goot hij wat petroleum, zocht op de vloer naar een oude veter, deed die erin en stak hem aan als een pit. Het fikte lekker. Toen greep hij van de plank van de uitpoetsmachine een stuk slappe was, hield het in de vlam tot het ging knetteren, liet de brandende smurrie op de knoop van het touwtje glijden, zoals lak op een zak met kostbaarheden wordt aangebracht. Hij maakte de punt van een anilinepotlood nat op zijn tong en tekende met

grote letters op het deksel de woorden: IK HEB ER LAK AAN.

Grinnikend wikkelde hij ten slotte de doos in een stuk papier, waarin de banketbakker van de overkant zijn schoenen had gebracht, plakte de einden ervan met melklijm dicht en schreef op de bovenkant:

Voor de familie G.E.B. Betje,

Tolstraat nummer 3,

Amsterdam-Zuid.

‘Breng jij het weg,’ gelastte hij mij.

‘Nummer 3 in de Tolstraat bestaat toch niet?’ zei ik verbaasd. ‘Tante Betsie woont op nummer 21, en dat is het laagste nummer van de straat. Dat weet u toch?’

‘Natuurlijk. Jij laat het op straat vallen bij nummer 21 als niemand het ziet. Wie het vindt zal het wel willen bezorgen. En als ze zien dat nummer 3 niet bestaat, wat dan?’ Vader keek mij vol verwachting aan.

Toen ik geen antwoord gaf, vervolgde hij: ‘Dan brengen ze het naar het politiebureau aan de overkant, als gevonden voorwerp. Eet nu je stratemakertje op, en ga dan maar meteen.’

Het liefst had ik het pakje afgegeven op het postkantoor in de Van der Helst, maar ik liep er netjes mee door, rook er even aan en haastte mij verder.

In de Tolstraat bukte ik me bij nummer 21, legde het pakje op straat, knoopte omslachtig een schoenveter vast, en net wilde ik weggaan of er werd al geroepen door een oude vrouw die er juist aankwam: ‘Jongeheer, je vergeet wat.’

Ik bedankte haar belcefd, liep met het pakje de straat uit tot ze me niet meer kon zien, ging door de Pieter Aertsstraat terug, keek links en rechts om me heen en liet de viskoppen haastig bij het bekende nummer vallen. Rustig

wandelde ik naar de overkant van de straat en bleef daar staan. Een meisje van een jaar of veertien raapte al gauw het pakje op, liep er mee weg, keek verbaasd naar de huisnummers, stak toen resoluut over om het politiebureau binnen te stappen. Ik wachtte. Je kon nooit weten wat er gebeurde, en vader zou natuurlijk alles vragen. Daar ging het meisje weer, zonder pakje.

Ik was op de vensterbank van een kapperszaak gaan zitten. Nog eventjes. Plotseling werd er een hand op mijn schouder gelegd. Verschrikt keek ik op. Het was een politieagent, met een fiets aan zijn hand. 'Ga eens staan,' gebod hij, 'een beetje vlugger. Wat doe jij hier al die tijd?'

'Ik wacht,' antwoordde ik.

'Dat zie ik wel. Op wie?'

'Op mijn neefie.'

'Pietje zeker, hè?' vroeg de agent sarcastisch.

'Hij heet Jaap.'

'En zijn achternaam?'

'Kerido.' Vader zei dat je Querido zo moest uitspreken.

'Waar woont die dan?'

'Op nummer 21.'

De agent pakte me bij mijn linkerarm. 'Kome eens mee,' gelastte hij, en met grote stappen rende ik naast hem naar de overkant.

'Bel aan,' beet hij mij toe.

Ik drukte op de bel. Toen er werd opengetrokken, beval hij: 'Roep nu je neef.' Ik hoorde mijn tante vragen: 'Wie is daar?'

'Ik ben het tante, ... Salie,' schreeuwde ik opgelucht naar boven. 'Komt Jaap?'

'Over twee minuten,' riep ze terug.

De politieman pakte me bij mijn kraag. 'Je boft,' zei hij. 'Donder nu de straat uit.'

Ik holde weg, blij dat het zo goed was afgelopen. Vader zou het tante wel uitleggen. En zij zou het zeker begrijpen. Hij had haar vroeger ook wel geintjes laten uithalen. Toen zij op atelier werkte en de cheffin jarig was die nog te gierig was om op een snoepje te trakteren, had vader een gedichtje voor haar gemaakt dat ze had opgelezen waar iedereen bij was:

*Wij vieren feest, omdat u jarig bent,
En u ons vast met taartjes weer verwent,
Niet één, of twee, nee, drie of vier, of vijf .
Die voelt je nog eens in je lijf.*

Er hangt een blauwgrijs waas van tabakswalm in ons jeugdzaaltje. Onze landelijke voorzitter Jan Molenaar spreekt over seksuele voorlichting. Hij heeft een hockig gezicht, staalblauwe ogen en een kale schedel, al is hij niet ouder dan veertig. Van oorsprong fabrieksarbeider, heeft hij duidelijk moeite met zijn onderwerp. Als hij vertelt dat een man een vrouw ook van achteren kan benaderen, gaat hij achter de stoel van Juultje staan. Protesten van de meisjes snoeren hem de mond. Jan wordt driftig. En nu hij zich toch kwaad maakt, hij heeft gehoord, dat een van de leden op het fusiecongres in Rotterdam heeft gesproken over bij de hoeren gaan slapen. Een grof schandaal is het.

‘Dat is onze schuld toch niet,’ interrumpeert Leo.

‘Nee, maar het is wel eens goed hier aandacht aan de prostitutie te besteden.’

Jan doet graag gewichtig, en beroept zich op de partijtheoreticus Frank van der Goes, die eens in een artikel heeft gewezen op het kapitalistisch karakter van de prostitutie: de vrouw als koopwaar, die haar schoonheid verhuurt aan de man.

‘Wij verhuren onze arbeidskracht, is dat dan leuk?’ wordt er geroepen.

Nerveus steekt Jan een sigaret op.

‘Je moest je schamen,’ zegt hij dan. ‘Een arbeider te vergelijken met een meisje dat aan de ellende is overgeleverd.’

Er klinkt boegeroep in het zaaltje, een bouwvakker van tegen de twintig staat op: ‘Wat een komedie. Hoe vaak zien we ze hier niet, er zijn soms verrekt aardige mokkels bij.’

‘Dan moet je ze over vijfjaar nog eens aankijken,’ roept een meisje. ‘Mijn broer is bloemenventer, en hij heeft ook in de warme buurt zijn klanten. Als ze komen zijn ze vaak om in te happen, zegt hij, maar je schrikt als je ze na een jaar of wat terugziet.’

Er wordt nu gelachen, de een schreeuwt tegen de ander in. ‘Hebben jullie wel eens iemand een bordeel uit zien komen?’ vraagt Wessel. ‘Weten jullie hoe dat gaat? Voor zo’n kerel de kast uitkomt, kijkt ie naar links, naar rechts, en holt dan de gracht op om plotseling te blijven staan en een sigaret op te steken. Je kan er vergif op innemen.’ Hij zwijgt om met zijn ontdekking meer indruk te maken.

Weer een ander houdt een zwaarwichtig betoog, waarin hij het heeft over diefstal, als vorm van individuele rebellie in een maatschappij van geweld en onderdrukking. ‘De prostitutie is een vorm van vrouwelijke rebellie tegen de mannenheerschappij. In het huwelijk vernedert de man de vrouw, door haar niet als gelijke te erkennen, in een bordeel laat de vrouw de man betalen voor haar liefdesdiensten.’

‘Maar zij biedt intussen wel haar liefdesdiensten aan,’ zegt Juultje. ‘Je moet bij het begin beginnen. Een kind dat steelt doet dat niet omdat het lichamelijk honger heeft, maar omdat het liefde wordt onthouden. Waarom zou een vrouw die haar lichaam verkoopt niet haar leven begonnen zijn met het hunkeren naar de warmte van liefde? Misschien heeft ze wel in de kou gestaan.’

Hilariteit volgt op haar woorden. ‘Koffie, koffie,’ schreeuwt Herman de student, ‘wij hebben het hier ook koud.’

Er is een verhitte stemming ontstaan, die zich door de pau-

ze niet laat verdrijven. In persoonlijke gesprekken wordt de discussie voortgezet. 'Hoe moet een zeeman zijn behoefte kwijt anders dan bij een hoer?' vraagt een jongen ruw. 'Al die kwartiertjes en nachtjes die hij bij publieke vrouwen doorbrengt zodra hij aan wal is, dat is een groot deel van zijn leven. Ik heb als matroos gevaren. Moet je eens zien wat er gebeurt als er een schip aankomt, in Las Palmas bij voorbeeld. De koetsiers staan al met hun rijtuigen klaar om de mannen naar bordelen te brengen, en omgekeerd staan de zeelui al in de rij om er het eerste bij te zijn. Die vrouwen hebben toch ook een functie? Prostitutie is hun vak, en ze krijgen er goed voor betaald.'

Ik voel me onzeker, bij al die tegenstrijdige opmerkingen. Alle jongens lopen wel eens langs een hoerenkast om geprikkeld te worden, ik net zo goed. Waarom dan al dat gemoraliseer? Trouwens, die meiden komen geregeld bij mijn baas op kantoor, om een dagvaarding af te halen, als ze bekeurd zijn wegens tippelen.

Ik herinner het me nog als de dag van gisteren. Het was hartstikke warm. Ik was alleen in het deurwaarderskantoor. Ze zat te wachten omdat de baas er niet was om haar de dagvaarding te overhandigen. En ik, stoer als ik wilde doen, zei tegen haar: 'Valt niet mee hè, een nummertje bij die warmte.'

'Ben jij Salie niet, van de Zonneweg?' antwoordde ze. Het was Sjoerdje die bij Maurits in de klas had gezeten, in de Maanstraat. Ze zag dat ik schrok, en zei spottend:

'Ik eet je heus niet op. Hoe is het met Maurits?'

'Goed, hij werkt bij vader in de schoenmakerij.'

'Wat zonde, hij was de beste van de klas.'

Toen kwam de baas binnen, die haar schertsend een tikje voor haar gat gaf.

Twee dagen later kwam ik haar op straat tegen, en toen hield ze me aan. Ze vroeg me niet mee te gaan naar haar kamer, en ik geloof dat ik dat ook niet gedaan had, uit angst voor hoerenloper te worden aangezien. Maar gaan liet ze me ook niet. Ze pakte me bij mijn schouder en zei:

‘Soms voel ik me meer een Leger-des-Heilszuster dan een hoer. Jij denkt misschien dat ik altijd met mijn benen wijd ga. Veel mannen willen dat niet eens. Die komen bij me om hun nood te klagen, hun verdriet uit te spreken. Daar betalen ze voor, en niet voor meer.

Niet dat ik het erg vind om met ze naar bed te gaan. De mensen maken zich te sappel, alsof het iets verschrikkelijks is. Waarom zou ik het vies vinden? Is het dat soms? Een stukje vlees in je lichaam met een regenmanteltje eromheen. Ze raken me niet eens aan, als je het goed bekijkt. En liefde? Daar geloof ik niet in.’

Toen ze dat over liefde had gezegd, betrok haar gezicht. Ze ging voor me staan en greep mijn arm. ‘Alsof jij ook niet op me neerkijkt,’ zei ze. ‘Dat zie ik heus wel aan je. Doe maar of het niet zo is. Vriendelijk zijn, natuurlijk, je wil me niet kwetsen. Ik ken je toch van de lagere school? De aardige jongen die niemand pijn wil doen. Nee, beleiden wil je me niet, dat heb ik wel begrepen. Wat dat betreft ben je nog een mens. Misschien beschouw je mij ook nog als een mens,’ mompelde ze.

Nooit eerder was ik zo in de war geweest. In alles wat ze mij verweet zat een kern van waarheid, en tegelijkertijd voelde ik me tot haar aangetrokken. Nog nooit had ik het gedaan, en zij bood me zeker die kans.

‘Je vraagt je natuurlijk af hoe ik in de bizzenis terecht ben gekomen,’ vervolgde zij. ‘Alsof ik mezelf die vraag niet al duizend keer heb gesteld als ik op een klant sta te

wachten, als ik met iemand moet naaien die naar uien stinkt en nog veel andere dingen waar jij met je burgermansfatsoen geen benul van hebt.'

Aan de overkant van de straat liep een jongeman met een bos bloemen in zijn hand. Hij wilde haar aandacht trekken, kuchte, lachte, en stak even het boeketje omhoog.

'Die stumper is verliefd op me,' zei ze zacht. 'Ik kan hem daar niet laten lopen. Kom morgen eens bij me langs dan zal ik je meer vertellen. Ga nou maar weg.'

De dag erop liet ik verstek gaan. Ik wou haar helemaal niet meer ontmoeten, en ik meed de straat waar ze werkte. Het deed te veel pijn, een meisje dat ik vroeger zo lief had gevonden, en ik hoef mezelf niets wijs te maken: ik schaamde me er ook voor. Want brave hendrikken, dat zijn we toch allemaal? Intussen ben je jaloers op een ander die het zo nauw niet neemt. Dat weet ik nog van een schoolvriendje die later bij de marine ging. Samen liepen we naar de HBS, door de Valkensteeg waar een prostituee zat, elke dag opnieuw, zo wond het ons op. Laatst kwam ik een andere jongen uit de klas tegen die ook bij de marine was gegaan en gedrost was, hij hokte met een vrouw, vertelde hij me. 'Weet je dat Arjaan en ik op hetzelfde schip voeren? Dat was me er een. In Spanje ging hij eens drie keer op één avond naar de hoeren.'

Niet veel later liep ik Sjoerdje toch weer tegen het lijf.

'Nou laat ik je niet meer lopen,' zei ze, 'kom mee,' en voordat ik me kon verzetten gaf ze me een arm. Ze liet me pas los toen we een café waren binnengegaan en in een hoek aan een tafeltje waren gaan zitten. Je ziet er slecht uit, meisje, dacht ik. Ze had gebroken ogen. Niet dof en le-

venloos, als van een dooie, maar gebroken zoals een vaas waar een barst in zit.

‘Wat vertelde ik je de laatste keer ook weer?’ vroeg zij. Ze streek met de achterkant van haar hand een pluk haar voor haar ogen weg. ‘Dat ik geen mannenhater ben, of niet? Ik weet het niet precies meer. De meeste meiden hier kunnen het bloed van hun klanten wel drinken. Zo is het niet helemaal met mij. Die vraag stel ik me elke dag opnieuw, of ik mannen ook haat. Dat is niet zo. Wat vind jij eigenlijk van mij?’ vroeg ze opeens en keek me strak aan.

‘Ik vond je vroeger een verrekt aardige meid,’ ontweek ik haar vraag. ‘Alleen was het op een afstand, want ik was veel te verlegen.’

Ik zag de spot om haar lippen, maar ze ging door:

‘Nee, mannen haat ik niet, ik kan eenvoudig geen nee tegen ze zeggen. Net als mijn moeder. Die kon ook geen nee zeggen, tegen één man tenminste: die schat van een vader van me. Meelij had ze toen hij in de stront zat, en ze wilde hem erbovenop helpen. Weet je wat er met mijn vader aan de hand was?’ Ze lachte even. ‘Voor ie mijn moeder kende heeft hij een meisje vermoord, uit harts-tocht of uit teleurgestelde liefde, weet ik veel. Ze had hem bedrogen met een ander. Volgens mijn moeder was dat een edel motief. Toen hij in de gevangenis zat moest mijn moeder godbetert met hem gaan corresponderen. En toen hij vrijkwam is ze met hem getrouwd.’

Sjoerdje stak een sigaret op. Ze inhaleerde diep.

‘Edele motieven, het zou wat. Als vader heb ik hem op een andere manier leren kennen. Geweld gebruikte hij niet tegen ons, althans niet met zijn handen. Altijd moest ie zijn zin hebben, en de goeie god bescherm je als je ertegenin ging. Dan kon hij je vernederen, krenken alsof je

geen mens was. Mijn moeder kon niet tegen hem op. Wij als kinderen mochten het niet weten, dat van de lik, maar we zijn er natuurlijk toch achter gekomen, als een vloek drukte het geheim op ons gezin. En omdat hij wist dat mijn moeder er niet over sprak, beledigde hij haar te pas en te onpas, waar wij bij waren. Tot het een keer te erg werd, toen heb ik hem alles naar zijn hoofd gesmeten, en hij gooide me de deur uit.'

Ze zei even niets, en toen: 'Zo ben ik hoer geworden, hoor je? Soms, als het me te veel wordt, als een vreemde kerel boven op me ligt, is het net of het mijn vader is die bezig is me te vermoorden.'

Het is doodstil in het zaaltje als ik, aarzelend, over mijn ervaring met mijn vroegere buurmeisje vertel. Tot slot zeg ik: 'Ze worden ruw, zulke vrouwen, het is het vak. En meer snap ik er niet van. Misschien hebben jullie er niets aan, en klopt het niet met de theorie van Frank van der Goes. Maar ik moest het een keer kwijt, en nu we het erover hadden kon ik het niet voor me houden. Hoeren zeggen ze. Arme sodemieters, anders niet.'

Als eerste springt Bep uit de touringcar die, voor een gulden, de soldatenvrouwen uit Amsterdam haalt, naar Tiel brengt, Nijmegen, en er vijf in Horssen afzet. Ze heeft haar blauwe mantelpakje aan van ons trouwen, onder haar arm een pakje dat de familie voor mij heeft meegegeven. Ze bloost even, als wachtende soldaten 'hé zus' roepen, maar kust me op de mond en zegt: 'Die kunnen er ook niets aan doen.' Ze grijpt mijn arm en samen slenteren we de dijkweg af, op zoek naar een plek waar we ongestoord kunnen praten nu het buiten vriest dat het kraakt.

In het donkere cafézaaltje is het rokerig, soldaten biljarten, jasje aan de schrijnende kraag open, en ze bekrijten hun keu of hun heil ervan afhangt. De pastoor staat erbij en trekt zich niets aan van de soldatentaal.

'Wat zegt de specialist?' vraag ik zachtjes, als we aan een tafeltje in een hoek zitten.

'Dat we niet ongeduldig moeten zijn. Dat het geen pond suiker is dat je in de winkel kan kopen. Alles is nu in orde, herhaalt hij steeds als ik ernaar vraag, en het enige wat u kunt doen is te zorgen dat u in de vruchtbare tijd gemeenschap hebt. En je ziet, ik ben bij je.'

'En als we nu eens wachten? Zo mooi ziet het er niet uit met de oorlog.'

'Waar heb je het over? We hadden toch afgesproken een kind te nemen juist omdat het oorlog is? Anders hadden we zeker nog gewacht.'

'Maar ik heb erover nagedacht.'

'Hoe bedoel je?' Bep kijkt me ongerust aan.

'Een kind meer of minder op de wereld, wat doet het ertoe in deze vreselijke tijd?'

‘Maar van ons samen...’

‘Als er met mij wat gebeurt, is er wel een andere man in de wereld...’

Bep drukt haar hand tegen mijn mond. ‘Hoe kun je zo praten?’

‘Ben ik dan zoiets bijzonders?’

‘Voor mij wel. Je bent mijn liefste, en je mag zulke dingen niet zeggen...’

Aan het hoofd van de enorme eikehouten tafel zit de boer, die voor zich uitkijkt, zijn stalen bril laag op zijn neus. Naast hem zijn vrouw, wier wangen glimmen alsof ze met groene zeep zijn geboend. Haar ogen volgen haar dochters, die de schalen met haas, appelmoes, aardappelen op tafel zetten. Alleen Wiesje, de oudste, getrouwde dochter – haar man ligt als soldaat in de Peel – is er al bij komen zitten, haar dochttertje van drie naast zich. Het kind ziet er verweerd uit door haar winterhandjes, de over haar knietjes en dijbeentjes gespannen rode huid die lijkt te zullen knappen. Haastig komt Peter, de achttienjarige knecht binnen, een magere jongen, pas van de landbouwschool. Hij had nog iets in de stal moeten doen, warmt zich even bij de ovale plattebuiskachel. Damp slaat uit zijn kleren. Als hij gaat zitten ruikt hij naar stro, nee, verspreidt hij de kastanjegeur van zaad. Bep en ik zitten aan de andere kant van de tafel, de overige soldaten links van ons.

Even kucht de boer, kijkt op, slaat een oude bijbel met een roestbruine leren omslag open. ‘Lees van de Filistijnen,’ fluistert de boerin, maar hij schudt beslist het hoofd, waarop hij plechtig spreekt: ‘Ik weet dat er onder u zijn voor wie de bijbel is gelijk een boek gesloten met zeven zegelen, en het doet mijn hart pijn dit te moeten zeggen, want zij zijn niet de slechtsten onder ons.’

Hij zwijgt een ogenblik, als moet hij zijn gedachten opnieuw samenvatten.

‘Doch de Heer waakt over elk van ons, ook over wie zich daar niet van bewust is. Zonder zijn zegen zouden wij zijn gelijk de dieren des velds, die zich overgeven aan hun lusten als hun aard dit ingeeft. En bij die woorden overdrijf ik nog, want hun paringsdrang leidt immers tot vermeerdering van de soort, terwijl zondige mensen hun lusten bevredigen ter wille van die lusten zelve, en zonder hun verantwoording te kennen tegenover Gods schepping.’

Rebbe Mousje valt mij plotseling in, en ik moet glimlachen. Bep trapt zachtjes tegen mijn enkel om me te waarschuwen. Die mensen menen het goed met ons, zal ze straks tegen me zeggen, ik moet niet onverdraagzaam zijn, proberen ze te begrijpen, ze hebben ons toch uitgenodigd.

‘Wij mensen van het land,’ vervolgt de boer, ‘zijn elke dag opnieuw getuige van de wonderen Gods. De schepping is het grote raadsel, dat ons voortdurend tot nadenken stemt, en aan wie mocht twijfelen stel ik de vraag: wat zouden wij anders zijn dan een nietig stofje in het heelal zonder zijn aanwezigheid alom?’

Bij de laatste woorden kijkt hij mij aan alsof ze speciaal voor mij bestemd zijn, kucht opnieuw, verwijst naar het Woord Gods dat tot nadenken moet stemmen, het Woord dat in den beginne reeds aanwezig was. Daarom zal hij uit het scheppingsverhaal lezen, en...

Door de warmte ben ik bijna in slaap gevallen. Terwijl ik me wakker ruk, herinner ik me plotseling de bruiloft van tante Stientje, waar een rabbijn iets had gepreveld en een glaasje kapot had gegooid. De boer leest doordrin-

gend verder '... kruid zaadzaaiende, vruchtbaar geboomte, dragende vrucht naar zijnen aard, welks zaad daarin zij op de aarde...

En God zeide: "Dat de wateren overvloediglijk voortbrengen een gewemel van levende zielen..."

En God schiep den mensch naar Zijn beeld; man en vrouw schiep Hij hen...'

Opnieuw houdt de boer even stil. Zijn ogen gaan aan de mijne voorbij, als weet hij dat ik volstrekt onontvankelijk ben voor elk godsbegrip, dan kijkt hij Bep onderzoekend aan, die zijn blik ernstig beantwoordt, gissend naar de zin van wat hij wil betogen.

Het is ijskoud in het grote eikehouten ledikant, dat bij elke beweging kraakt als een scheet van de duivel. De lakens, die naar bleekwater ruiken, zijn niet warm te krijgen, hoe wij er ook met onze voeten over wrijven. We trekken onze knieën op tot aan onze kin, de dekens over het hoofd om het holletje af te sluiten. Wij omvatten elkaar en klap-pertanden tegelijkertijd. Eindelijk wordt de temperatuur draaglijk, en wij kussen elkaar, lachen en kleden ons uit tot we naakt zijn. Het bed steunt mee alsof het in een spookhuis staat, en wie niet beter weet zou denken dat het mas-sieve bouwsel elk ogenblik in elkaar kan storten.

Ik streef Bep tot ze trilt van verlangen, terwijl het heldere schijnsel van de volle maan door de vitrage danst, en wij fluisteren dat het geluk betekent, volle maan juist tijdens de vruchtbare dagen. Onze lichamen verenigen zich.

Dan wordt een krijgende gil de slaapkamer in gevloekt, onderbroken door joelend gelach, knokkels van vele handen roffelen op de ruiten alsof die moeten breken. Huiverend van schrik staken wij onze bewegingen, houden de

adem in totdat Bep haastig de dekens over onze hoofden trekt, maar als ik mij uit haar lichaam wil terugtrekken klemt zij zich aan mij vast, en angstig luisteren we toe. Iemand klimt op de vensterbank, gooit door het bovenlicht stenen naar binnen. Een ander volgt het voorbeeld, schreeuwt geile woorden in gebroken Duits-Nederlands, in het Twents. Wij voelen elkaars harten bonzen. Ademloos laten we ons aan de andere kant uit bed glijden, trekken een deken met ons mee, en houden elkaar stevig vast, door het eiken gevaarte gebarricadeerd.

Even later druipen ze af. Hun voetstappen kraken na op de bevroren grond, een hond blaft, eenden kwaken, een kerktoren galmt de tijd over de ijsvlakte buiten.

Op de grond worden wij weer een, en als mijn zaad in haar stroomt, huilt Bep van blijdschap.

Mijn oom Heiman uit Gelderland beloofde je altijd van alles om je maar zoet te houden, en om zichzelf een aureool van goedheid en macht te geven. Een minuut later was hij zijn belofte vergeten. Tegenover een kind kon dat wel.

Ik was er op die manier tweemaal ingetippeld. De eerste keer had hij me voor de vakantie uitgenodigd, zonder woord te houden. Later zou hij eens met me meegaan naar een met hem bevriende rijwielfabrikant bij wie ik wilde solliciteren, en kwam niet opdagen.

Toen in de oorlog de joden verplicht werden sterren te dragen, verliet hij van de ene op de andere dag zijn woning. Hij vertrouwde het niet, en zou wel zien wat het werd.

Hij bezat niet eens een vals persoonsbewijs, toen hij met tante Edith, zijn tweede vrouw, de trein naar Amsterdam nam. Geld had hij wel op zak, van zijn fabriekje.

Als oud-Amsterdammer wist hij de weg in de binnenstad. In de Jordaan liep hij een winkeltje binnen en vertelde dat hun huis in de buurt van de grens was gebombardeerd. Hij wilde het kamertje van de raamadvertentie huren.

Zo kwamen man en vrouw op een zolderkamer in de Egelantiersstraat terecht.

En daar scharrelden zij de oorlog door. Oom Heiman repareerde fietsen, vervaardigde nooddacheltjes, veranderde jampotjes in olielampjes, en als hij niets om handen had ging hij naar de spoorbaan buiten de stad om tussen de rails naar cokes te zoeken.

Angst scheen hij niet te kennen, maar dat was de buitenkant, want je verging allemaal van angst, of je het liet merken of niet.

En altijd kwam hij zomaar bij ons langs. Dan wilde hij weten hoe het met ons ging. Van zijn vroegere nonchalance was geen spoor meer over. Vaak nam hij een zakje cokes voor ons mee, van zijn zoektochten.

Natuurlijk was hij vooral ongerust over zijn kinderen. Een zoon en een dochter waren met hun gezinnen naar Westerbork getransporteerd, vandaar naar Polen, en hij had nooit meer wat van ze gehoord. Dat kon ook niet, stelde hij zichzelf gerust, ze wisten immers niet waar hij nu woonde? Een andere zoon was uit een sanatorium gevlucht voordat het 'judenrein' werd gemaakt, en zou nu wel, met of zonder tuberculose, een onderduikadres hebben gevonden.

Veel sprak hij niet over zijn zorgen. Het leek alsof hij iets voor zijn eigen kinderen wilde doen, als hij weer eens bij ons kwam met een of andere verrassing.

Zo heeft hij de oorlog overleefd.

En zo heeft hij ook ons geholpen, de oorlog te overleven. Terwijl wij hem op onze beurt hielpen.

Na de oorlog bleek nog slechts één kind in leven te zijn, de zoon die uit het sanatorium was gevlucht. Zijn tuberculose was, tijdens zijn duikperiode, spontaan genezen.

Helaas konden ze het samen niet zo goed vinden, oom Heiman en mijn neef. De oorlog had te veel wonden geslagen, en elk woord, elk gebaar herinnerde aan de zuster, de broer of een van hun kinderen.

Ook wij verloren het contact met oom Heiman en zijn vrouw.

Toen oom Heiman stierf, trof ik zijn zoon op de begrafenis.

De dood was de weldoener, die een verdriet met zich meenam, groot als de huizen en de lucht, zoals kinderen soms zeggen.

Ik kan niet over de Albert Cuyp zwerven zonder aan oom Hartog te denken.

Oom Hartog werkte als diamantslijper, tot hij in 1914 werd gemobiliseerd. Na de oorlog kwam hij in zijn vak niet meer aan de slag.

Zo zat hij, ik was toen veertien jaar, achter een stalletje met 'afgekeurd' Chinees aardewerk op de Albert Cuyp.

's Middags at hij zijn boterham in mijn vaders schoenmakerij in de Eerste van der Helst. Maurits of ik moesten dan, als aspirant-marktsouger, voor hem waarnemen.

Later kreeg mijn oom het aan z'n hart, wat destijds betekende dat hij niet meer mocht werken.

Toen hij en mijn tante Lea, een nicht van de schrijver Is. Querido, een oproep voor Westerbork ontvingen, heeft oom Hartog geprobeerd zelfmoord te plegen, maar daar was zijn hart toch nog te sterk voor. Kort voor hun vertrek heb ik hem nog ontmoet. Hij was verlegen, zoals alle mensen die geprobeerd hebben er een eind aan te maken. Uit Polen zijn oom en tante niet teruggekomen, tegen de moordmachine van de nazi's kon de mens individueel niet op.

Waarom ik mijn oom dankbaar ben gebleven, is een soort geheim tussen Bep en mij.

We hadden pas verkering met elkaar. Ik werd plechtig uitgenodigd bij haar ouders op de Overtoom te komen eten. De stiefvader van Bep, Henk Sneevliet, was parlements lid, zij het voor een revolutionaire partij, ik was schoenlapperszoon.

Ze aten er met mes en vork.

Toen ik jus uit een kom schepte bibberde mijn hand. De vloeistof liep langs het mes op de rand van mijn bord over het tafellaken. Schijnbaar achteloos schoof ik mijn bord op de vochtige plek. Niemand leek wat te hebben gezien. Het gesprek werd zelfs levendiger.

De zondag daarop werd ik opnieuw bij Bep te eten uitgenodigd. Voor de deur sloeg de angst mij om het hart. En op het laatste ogenblik maakte ik rechtsomkeert.

‘Wat mankeert jou?’ vroeg Bep verwonderd, maar ook haar durfde ik de ware oorzaak van mijn paniek niet te vertellen, en verdween in het duister.

Daarna kregen we klinkklare ruzie, spraken niet meer met elkaar, en ik voelde me diep ongelukkig.

Juist een week later zou ik Bep komen voorstellen bij oom Hartog en tante Lea, in de Transvaalbuurt. Afbellen kon niet – wie had toen telefoon? – een briefje schrijven wilde ik niet, in de stille hoop dat het bijtijds goed zou komen.

Maar op de bewuste zondagavond hadden we nog steeds bonje. Maurits, altijd solidair en zelf een beetje verliefd op Bep, naar hij mij had toevertrouwd, vergezelde mij naar oom en tante. Die waren hoogst verbaasd, hun twee neefjes te moeten begroeten.

‘Heb je ruzie met haar gehad?’ vroeg oom Hartog op de man af.

Hem durfde ik wel te vertellen wat er was gebeurd.

‘Ben je blij dat het uit is?’ luidde zijn tweede vraag.

‘Nee,’ antwoordde ik bedremmeld. ‘Ik lig er ’s nachts wakker van.’

‘Versjtopt gemouch,’ riep hij, gek dat je bent. ‘Ga naar haar toe, voordat het te laat is.’

En hij joeg me de deur uit.

Bep en ik hebben nu kinderen en kleinkinderen. Gesjiewes van jeletjes, zou tante Lea hebben gezegd. Zelf konden Tante Lea en Oom Hartog geen kinderen krijgen.

Elke dag droeg Gerrit Vader een schone blouse, omdat zijn moeder hem, haar enig kind, als een pop vertroetelde. Er zat ongetwijfeld vet in zijn haar, want het raakte nooit in de war, en zijn schoenen glommen je toe. Als wij door een plas baggerden, liep hij eromheen, totdat we het niet meer konden verdragen. Dan lichtte een van ons hem pootje, een ander gaf hem een duw, en voor hij het wist lag hij midden in de plas water.

Dat gebeurde zeker eens per week. Elke keer liep hij huilend naar huis, om zich bij zijn moeder te beklagen. Haar sterkste wapen was een gang naar onze ouders, die ons terechtwezen, soms heel hardhandig.

De verleiding was evenwel groter dan het resultaat van het pedagogisch ingrijpen, en dus kwam Gerrit opnieuw ten val, in de modder of in een hoop hondepoepl.

Omdat ik zelf ook vaak het slachtoffer was van pesterij, was de aandacht van mijn vriendjes voor Gerrit een welkome afleiding, en ik deed braaf mee. Zwakheid, kwetsbaarheid maakt laf. Dat zou ik op mijn beurt ondervinden, toen Gerrit, uit al zijn belagers, mij eruit pikte en riep: 'Rotjood.'

Nu moest ik wel met hem vechten, en samen rolden we over de grond, totdat ik bovenlag. Hij hield zich bewusteloos, alleen het trillen van zijn lichaam verried zijn toestand.

Ineens voelde ik een trap in mijn rug, stond op, en kreeg opnieuw een schop, nu in mijn lies.

De moeder van Gerrit stond hijgend voor me.

Heel veel jaren later kwam ik ze tegen, moeder en zoon, op een boottocht van de vakbeweging. Wij voeren door het Noordzeekanaal op een schip dat het midden hield tussen een dekschuit en een Mississippiboot. Op het dek en in de kajuit krioelde het van de feestgangers. Er werd een polka gedanst op de klanken van een trekharmonika, waarvan de tonen zich over het klotsende water verdunden en wegstierven.

Het hoogtepunt van de vreugde, aan het eind van de tocht, was een loterij. De prijzen waren door de vakbondsleden zelf vervaardigd. Ter wille van het goeie doel kocht ik tien lootjes.

De man aan het rad van avontuur kwam me bekend voor, maar ik kon hem niet thuisbrengen. Hij trok aan het ratelende wiel, prees luidruchtig zijn laatste loten aan, en weer knaagde zijn hoge stem aan mijn herinnering.

De hoofdprijs was een enorme staande schemerlamp, waarvan de kap uit aan elkaar bevestigde stukken triplex bestond, die door een figuurzaag doorzichtig waren gemaakt: poppetjes, beestjes, tierelantijntjes waren uit het hout verwijderd, en vormden een vrolijk geheel. De binnenkant van de kap was bekleed met rode kunstzijde.

Het pronkstuk was nu aan de beurt om te worden verloot, en steeds opnieuw joeg de man het rad in het rond, totdat ten slotte de wijzer bleef staan op een nummer waar ik niet eens naar keek.

Al enige keren was het door een scheepstoeter omgeroepen, zonder dat de gelukkige winnaar kwam opdagen. Nu moest iedereen zijn lootjes controleren.

Tot mijn schrik had ik het lot getrokken.

Onder gejuich liep ik naar de man aan het rad die mij de lampekap zou overhandigen. Toen ik voor hem stond,

bleef hij mij evenwel langdurig aankijken, toen riep hij naar een oudere vrouw achter hem:

‘Moeder, dat is Salie, van de Zonneweg, weet je nog? Van deschoes... Ken je mij niet meer? Ik ben Gerrit, Gerrit Vader uit de Maanstraat. Jongen, wat ben ik blij je te zien. Dan ben je goed de oorlog doorgekomen. We hebben het vaak over je gehad.’

Er was raadsvergadering gisteravond.

De laatste van de begrotingsbehandeling.

De burgemeester had aan het eind ervan zijn nieuwjaarsrede uitgesproken en iedereen bedankt voor de acht inspannende vergaderingen: wethouders, raadsleden, ambtenaren, pers, bodes. Albert en mij, de stenografen, had hij overgeslagen, al hadden wij het hardst gewerkt van allemaal. Terwijl anderen zich alleen om hun eigen specialisme bekommerden, moesten wij ons overal in verdiepen: financiën, bustarieven, gezondheidszorg, sportzaken, sociale zorg, gasbedrijf, elektriciteit, verkeer, cultuur. Als er werd gelachen of geschreeuwd zodat niemand kon verstaan wat een spreker zei, moest het toch gaaf in het verslag.

Woedend was Albert naar de burgemeester toe gestapt, die zijn hand al had uitgestoken om de zoveelste nieuwjaarswens in ontvangst te nemen. Mijn baas had net gedaan alsof hij niets zag en om gegevens gevraagd voor het verslag. Ik was intussen blijven zitten.

Albert mijn baas?

Dat was hij, al wilde hij het niet toegeven. Ik werkte immers voor hém, en niet voor de gemeenten? Hij sloot de contracten af, stelde de tarieven vast, en daarvan kreeg ik een gedeelte. Wat hij meer ontving was meerwaarde, zou je kunnen zeggen. Daar moest ik echter niet mee aankomen. Hij was anarchist. Vrijheid blijheid. Daarom was hij stenograaf geworden. Eerst allerlei gedonder. Als onderwijzer ontslagen om zijn vrije huwelijk. Nu waren er alleen de contracten, een baas had hij niet meer. Voor de

inhoud van hetgeen hij opnam was hij niet verantwoordelijk, behalve voor de juiste weergave van de redevoeringen. Verder kon hij zijn eigen gang gaan in het leven.

Dat was ook mijn overweging geweest om stenograaf te worden. Maar soms werd je kotsmisselijk van de onzin waar je een goed verslag van moest maken. Een gereformeerd raadslid verzette zich tegen het plaatsen van een bliksemafleider op een blok flats. Als het God behaagde dat de bliksem insloeg, mocht de mens het niet verhinderen. Twintigste eeuw. De bijbel werd erbij gehaald. Deuteronomium. Naar de leeszaal om het op te zoeken. Een raadslid, militair buiten dienst, was opgestaan om te protesteren tegen de gebruikelijke formulering: voor kennisgeving aangenomen. Je néémt er immers kennis van, en dus moet het zijn: voor kennisneming... Twintig minuten had hij erover staan leutereren.

Tijdens de zitting was Thomas erbij geweest om op te nemen, in plaats van zijn vader Albert. Hij moest ook stenograaf worden, maar kende het vak als een droogzwemmer. Alles had hij onder de knie, behalve de praktijk. Ging hij met zijn vader mee, dan lukte het niet. Te zenuwachtig. Met een trillende hand hield je het niet bij. Evenmin als je élk woord opnam, met inbegrip van herhalingen en onzin. Begrijpen wat er gesproken werd, des Pudels Kern. De rest weglaten. Voor alle zekerheid had ik met Thomas mee gestenografeerd. Stel je voor, meer dan een kwartier van dergelijke onzin in een gemeenteverslag. Drie regels waren voldoende. En wat Albert niet was gelukt, zijn zoon inwerken, daar was ik in geslaagd. Eerst had ik er iets extra's voor gekregen, later was dat niet meer nodig. Albert wilde rechtvaardig zijn en had me verzekerd: voor jou en Thomas geldt hetzelfde tarief. Eerst was ik ge-

schrokken, want hij had voor hem de telefoon betaald, voor mij niet. Hij had Thomas – zonder mij – naar een Provinciale-Statenzitting gestuurd waar moest worden gestemd over nieuwe leden voor de Eerste Kamer. Prachtzittingen. Een kwartiertje kruisjes zetten bij een aantal namen. Je kon het Albert niet kwalijk nemen. Het moeilijke werk kon ik beter aan.

Met zijn zoon kon ik er niet over spreken. Een goeie jongen, vriendelijk en geduldig, al was hij een enkele keer geprikkeld als hij op weerstand stuitte, hĳ, de zoon van Albert. Mijn baas.

Mijn baas?

Albert beschouwde mij als zijn gelijke. Daar kon niet aan worden getwijfeld. Toch was hij als stenograaf beter dan ik. Het vak had hem echter versleten. Zijn hand beefde als een riet bij het opsteken van een sigaar, maar als hij stenografeerde tekende hij de woorden.

Waarom was ik gisteravond zo driftig geworden tegen Albert? Hij had me jaren geleden aangenomen toen ik werkloos was en nog heel wat van het vak moest leren. Ik mocht hem wel dankbaar zijn, en was dit ook steeds geweest. En nu, plotseling... Hij was helemaal geen kwaai kerel, als hij maar niet zo autoritair was: wat hij zei móest gebeuren. Je was dom als je het anders deed. Hij was immers de koning in het vak. Koning. Gekke aanduiding voor een anarchist. Graag vertelde hij, dat er in zijn kringen lang gediscussieerd was over de vraag of hun geestverwant Henry Moore een koninklijke onderscheiding, zijn benoeming in de adelstand, mocht aanvaarden. 'Je hebt er geen idee van hoeveel anarchistische stromingen er bestaan,' zei Albert. 'In Spanje was het een revolutionaire massabeweging, maar in andere landen, ook in Ne-

derland, is het in sterke mate Tolstoiaans, tegen elk geweld. Zo zelfs, dat Kees Boeke, de onderwijsman, in de jaren twintig weigerde postzegels op zijn brieven te plakken, omdat het geld de staat ten goede zou komen. Sterker nog: nadat Hitler in Duitsland aan de macht was gekomen, liep er in onze kringen een zogenaamde Duitse emigrant rond waarvan wij met zekerheid wisten dat hij een nazispion was. Hij bracht werkelijk emigranten aan, en we moesten hem koste wat kost kwijt. Maar de geweldlozen meenden dat hij diende te worden overtuigd van de dwalingen zijns weegs.' Schandalig vond Albert zelf. En dan kwam er nog meer kritiek. Hij erkende de goede kanten van de Russische revolutie, ook voor de arbeiders in het Westen. Het kapitalisme had nooit zulke grote concessies aan de arbeidersklasse gedaan zonder de heilige angst voor het Russische spookbeeld.

Albert vertrouwde mij zijn twijfel toe als aan een vriend; tijdens het gezamenlijk zwoegen op al die vergaderingen en de vrije uren die wij daarna samen doorbrachten, was er een stevige vriendschapsband tussen ons ontstaan. Ja, hij had mij geholpen. Hij had vâák mensen geholpen, tijdens de bezetting een ter dood veroordeelde jonge communist. Door zijn vak kende hij een autoriteit die NSB'er was geworden, en bij hem had hij om bemiddeling gepleit. Zo was de jongen gered, en Albert was nog ontroerd als hij erover sprak.

Gisteravond had hij mij geprezen. Ja, zo was het begonnen. Hij had me geprezen. Voor of tijdens een vergadering namen we nooit een borreltje of zelfs een glaasje wijn... alcohol remde de schrijfsnelheid. Na die acht begrotingsvergaderingen waren we uitgedroogd. Albert

had getrakteerd. 'Vooruit, neem nog een glas.' En zelf had hij meegedronken. Meer dan hij gewend was. Spraakwater.

Nog nooit had hij zo'n goede kracht gehad als ik was, verzekerde hij. Met politieke feeling. Daar zat het 'm in. Belangrijker dan snelheid. Ik wist wat ik opschreef. Alleen dán kom je er later weer uit. Of ik me die stenografe met haar 400 lettergrepen herinnerde. Eén grote brij was het geworden. Een blamage. Hij was erg blij met mij. Het gaf hem een gevoel van rust, nu hij een dagje ouder werd.

'Bijna zeventig ben ik al, cerdaags scheid ik er mee uit.'

Hij zei het met iets van weemoed in zijn stem. Gek dat ik daar nooit aan had gedacht.

'Het is ook fijn dat je zo goed met Thomas kan samenwerken.'

'Waarom niet?' vroeg ik bescheiden.

Plotseling herinnerde ik me een gesprek met zijn zoon, die me had verteld dat zijn moeder een Swellem was en uit Groningen kwam, waar haar vader een paraplufabriek had bezeten. Dat moest familie van grootmoeder zijn. Zij heette zo van haar meisjesnaam, had daar ook gewoond, en zelfs over een paraplufabriek had ik wel eens gehoord. Alleen was haar vader een welvarende veeboer geweest, totdat de koeien mond- en klauwzeer hadden gekregen en zijn niet verzekerde bedrijf over de kop was gegaan. Daar had mijn grootmoeder haar karakter aan overgehouden. Al haar kinderen had ze opgejaagd om hogerop te komen in de wereld. Ik had het zonder argwaan aan Thomas verteld; die antwoordde geïrriteerd dat we geen familie van elkaar waren.

Toen vertelde ik het aan Albert.

'Weet je dat je vrouw enigszins op mijn moeder lijkt?'

Ze heeft hetzelfde donkere, lange haar, de vorm van het gezicht.'

'Hoe kom je daarbij?' vroeg Albert terwijl hij zijn wenkbrauwen fronste.

'Wij zijn nog familie,' antwoordde ik lachend, en ook hij moest aanhoren hoe het in elkaar zat.

Tot mijn verwondering ging ook hij er helemaal niet op in.

En weer zei hij: 'Het is een geluk dat je mijn rechterhand bent. Ik durf nu met een gerust hart mijn bureau aan Thomas over te dragen. Dan kun je ook zijn rechterhand worden.'

Het was alsof mijn hart stilstond, en het galmde in mij na: ... rechterhand... rechterhand... rechterhand... Daarom al die woorden, waardoor ik me zo gevleid gevoeld had. Eerdaags zou Thomas dus mijn baas zijn. Thomas, die ik had ingewerkt. Thomas, veel jonger dan ik, veel minder ervaring dan ik, maar wél zijn zoon. En zonder dat ik er ooit over had nagedacht, antwoordde ik: 'Je vergist je. Ik had mijn werk als gemeenteraadsstenograaf na deze begroting bij je willen opzeggen. Je moet voor mij een ander zoeken.'

Ik schrok van mijn eigen woorden, die door een vreemde leken te worden uitgesproken.

Albert was bleek geworden, wilde me bij mijn arm grijpen, maar ik was al opgestaan, en rende weg.

Een puinhoop, al mijn vriendschappen. Eerst trok je de mensen aan, dan, als ze je in vertrouwen namen, trapte je ze wild van je af. Elk woord van hen kreeg een diepere betekenis. Een verspreking onderging je als een belediging. Laat me met rust, dacht je in jezelf, maar je stond

erbij met een glimlach die je misselijk maakte. Die lieve jongen, die goeie klootzak. En dan gebeurde het voor je het wist. Je werd te scherp zonder dat je het zo bedoeld had, je verbrak banden en bleef weer achter, in je eentje. In je eentje? Dat was niet waar. Altijd was Bep er wel, die mij opving, en mij beter kende dan ik mijzelf. Sallie Wegloop, noemde ze me soms. De oorlog heeft je uit de baan geslingerd, en je bent nooit jezelf geworden.

Weer naar kantoor, anders zat er niet op. Stenograaf af... Verder gebracht dan vader. Die kon zijn steno-examen niet betalen. Drees was ook stenograaf geweest, had zelfs nog voor Albert gewerkt. En Dickens was als stenograaf begonnen, de grote Dickens. Voor hem was het een start, jij smakt alleen maar omlaag.

Albert zou me wel een slecht mens vinden, dat ik hem zo in de steek liet. Een slecht mens. Dat gevoel droeg ik altijd bij me, al wist ik dat anderen er zo niet over dachten, en dat het onzin was. Hoe raakte je het ooit kwijt?

Het moeilijkste was dat je niet wist waar de schuld lag. Vloeken op die oude zou oneerlijk zijn. Kon je van hem anders verwachten? Hij had zijn bureau opgebouwd, tientallen jaren, zelfstandig contracten afgesloten met de gemeenten. Waarom zou hij het mij cadeau doen? Zou jij anders hebben gehandeld? Ook jouw zoon gaat immers voor.

Onmerkbaar was de deur van de ontbijtzaal van het hotel opengegaan, en nu voelde ik een hand op mijn schouder, en ik schrok.

‘Is het goed?’ vroeg Albert, en ging tegenover mij zitten. Schuw keek ik naar zijn streng, vastberaden gezicht. Achter zijn gouden bril keken zijn ogen mij eer zorgelijk

dan kwaad aan, en vriendelijk vroeg hij: 'Wat is er met jou aan de hand? Zo ken ik je niet.'

Ik haalde mijn schouders op en zweeg.

'Je meende toch niet wat je gisteravond zei?' drong Albert aan.

'Jawel,' mompelde ik voor me uit.

'Ik begrijp er niets van.'

'Als ik het maar snap,' beet ik van me af, en schaamde me voor mijn eigen lomphheid.

Albert wenkte de kelner, vroeg aarzelend: 'Je drinkt toch wel een kopje koffie met me, hè?' en bestelde twee koffie.

'Ik heb er de hele nacht van wakker gelegen,' vervolgde hij, 'en van alles ging me door het hoofd. Hoe moet het nu verder met het werk?'

'Dat is mijn zaak niet meer,' antwoordde ik, en weer had ik spijt van mijn woorden.

'Heb ik je soms gegriefd?' vroeg Albert voorzichtig, en toen: 'Vind je het tarief niet hoog genoeg? Ik ben in onderhandeling, er komt een belangrijke verhoging, daar zul jij ook van profiteren.'

'Niet meer,' zei ik alleen.

'Waarom dan toch?'

'Ik ben het zat.'

'Wat ben je dan van plan?'

'Weet ik nog niet.'

'Het ligt toch niet aan Thomas?' en in de stem van Albert klonk voor het eerst argwaan door. 'Hij is bijzonder op je gesteld. De samenwerking tussen jullie zal werkelijk geen moeilijkheden opleveren.'

Samenwerking noemde-ie dat, Thomas de baas, ik de rechterhand.

Ik zweeg.

We slurpten aan onze koffie, pelden ons eitje, in gedachten... Zouden we straks samen naar het station lopen? Waar moesten we nog over spreken? Maar Albert keek mij onderzoekend aan, en zei: 'Je bent jaloers op Thomas, dat is het.'

Zijn woorden schrijnden in mijn ziel als jodium in een open wond.

Enige keren al had ik tevergeefs aangebeld, toen een benedenbuurvrouw mij uit het raam vroeg waarvoor ik kwam.

‘Hij ligt te bed,’ zei ze toen ik haar het doel van mijn komst had verteld.

‘Ik zal voor u opendoen. Loopt u maar naar boven. Als u roept hoort hij u wel.’

Even wilde ik vragen of Eelkes vrouw dan niet thuis was, slikte mijn woorden in, en liep door naar tweehoog. Zachtjes klopte ik op de deur, riep zijn naam in het voorportaal, ging de huiskamer binnen en herhaalde mijn roep.

‘Wie daar?’ klonk de stem van Eelke hees uit een slaapkamertje. Intussen was hij opgestaan, kwam in een pyjama de kamer binnen, en wenkte dat ik naar hem toe moest komen.

Hij kroop weer in bed, veegde met een mouw zijn bezwete gezicht af, zei verontschuldigend: ‘Ik heb het mooi op me heupe,’ en vervolgde: ‘Je mot uit de huiskamer een stoel pakken.’

Toen ik naast zijn bed zat, vroeg ik aarzelend: ‘Hoe is het er nou mee?’ En omdat er geen antwoord kwam, zei ik licht verwijtend: ‘Waarom heb je niet laten weten dat je zo ziek was?’

Er kwam een bezeerde trek op zijn gezicht; hij leek naar woorden te zoeken, die er ineens uitschoten: ‘Jullie zijn nogal belangstellend.’ Hij had een kleur gekregen van opwinding, haalde moeilijk adem, en keerde zijn hoofd af.

Ik keek om me heen. Op een nachtkastje stond een half

gevuld apothekersflesje, op een schoteltje lagen twee groene pilletjes.

‘Kan ik iets voor je doen?’ vroeg ik voorzichtig.

‘Daar ben je wel laat mee.’

Nog nooit was hij zo tegen mij geweest. Natuurlijk, ik had eerder moeten komen. En weer vroeg ik: ‘Waarom heb je me het niet laten weten?’

Eelke gaf geen antwoord meer.

‘Ik wist echt niet dat je ziek was,’ herhaalde ik, en vroeg of ik thee kon zetten.

‘Je doet maar wat je niet laten kan.’

Opgelucht stond ik op, blij ook omdat Eelke leek te ontdooien, liep naar het keukentje, probeerde tevergeefs de gasaansteker, zocht in een hangkastje naar lucifers. De theepot was nog halfvol met lauwe thee, die ik door de wc-pot wegspoelde. Misschien kon ik in die tijd een bordje afwassen, een lepel, maar alles was netjes aan kant, en zo bleef ik besluiteloos bij het gastoestel staan totdat de fluitketel gilde. Ik goot het kokende water in de theepot, en zuchtte. Hoe lang was het geleden dat ik Eelke het laatst had gezien? Met Pasen, dat wist ik zeker, want er was toen een partijconferentie geweest waar Michel Raptis had gesproken over de verandering van het machtsevenwicht in de wereld ten gunste van de revolutie. ‘Koppie koppie’ had Eelke tegen me gezegd, en op zijn voorhoofd geklopt. Ik zou de thee maar in de keuken inschenken.

Voorzichtig liep ik met twee kopjes naar Eelke terug, probeerde niet te morsen, bleef haken achter het vloerkleed en morste toch.

‘Wil ik het naast je bed zetten?’

‘Je gaat je gang maar.’

Godallemachtig, nou kreeg ik toch de pest in. Eelke

wist ook wel dat ik de helft van het jaar nachtdienst had, dat ik bovendien verzoop in het partijwerk, en dat het geen onverschilligheid was dat hij zo lang niets van me had gehoord. Nu pas was het ervan gekomen. Hoe lang zou hij al te bed liggen?

‘Sinds Sint Juttemis,’ schamperde Eelke op mijn vraag.

Dat kon leuk worden. Als hij zo doordreunde stond ik gauw weer op straat. Al was hij duizend keer ziek, hij hoefde me niet als stront te behandelen. Het was toch wel vaker gebeurd dat we elkaar enige maanden niet hadden gezien, en toen had hij het heel normaal gevonden.

Benauwd was het, je kon de lucht snijden. Misschien moest ik het raam een stukje openschuiven, durfde het toch niet te vragen. Longontsteking, je wist niet wat er goed voor was en wat juist niet.

‘Waarom heb je me geen kaartje gestuurd?’ vroeg ik op mijn beurt verwijtend. ‘Dan had ik tenminste geweten wat er aan de hand was.’

Eelke deed net alsof hij mij niet had gehoord, en sloot zijn ogen.

Steels stroopte ik de mouw van mijn jasje omhoog om op mijn horloge te kijken. Twintig minuten was ik er pas. Als Eelkes vrouw thuiskwam, zou ik meteen weggaan. Zij was waarschijnlijk boodschappen doen. Hoe had ik het kunnen weten van die longontsteking? Ik kon het met een geintje proberen:

‘Je moet maar denken, in de houthaven is het ook zo leuk niet.’

‘Daar heb je zeker ervaring mee,’ zei Eelke scherp.

Stom van me om zo iets te zeggen. O jee, mijn zak sinaasappelen had ik in het voorportaal laten staan. Haastig stond ik op, ze lagen er gelukkig nog.

‘Die zijn voor jou,’ zei ik, en legde de zak op het voeten-eind.

En om maar duidelijk te maken dat ik echt geen kapsoneshad, voegde ik eraan toe: ‘Weet je dat mijn opa met een karretje sinaasappelen op de hoek van de Foeliedwarsstraat en de Prins Hendrikkade stond?’

Eelke glimlachte, en blij vroeg ik: ‘Wil ik er een voor je uitpersen? Of doet je vrouw het als ze straks thuiskomt?’

Geschrokken richtte Eelke het hoofd op, ging toen weer liggen. Ontsteld keek hij me aan, zei: ‘Weet je dan niet dat ze al twee maanden dood is?’

Mijn adem stokte in mijn keel. Ik bezwoer het hem, niets was me ervan bekend geweest.

Toen vertelde Eelke, dat hij nog op de avond van haar overlijden Govert had gebeld, en dat deze hem beloofd had het meteen te zullen doorgeven. ‘Er was zelfs geen bloemetje van jullie.’

Govert was een van de studenten uit de revolutionaire beweging, die als uilen in de nacht waken over de historische belangen van het wereldproletariaat, en zich meestal geen raad weten als ze met een echte arbeider in aanraking komen. Voor velen van hen gelden de woorden van Elias Canetti, dat voor intellectuelen slechts intellectuelen bestaan.

Zo zat ik te schelden in mezelf, terwijl Eelke vervolgde:

‘Nog hoor ik haar stem. Elke nacht riep ze enige keren: “Eelke, Eelke...” Dan stond ik weer op om haar te helpen. Ik dorst eenvoudig niet te gaan slapen. Dat heeft maanden zo geduurd. En overdag moest ik naar de houthaven.’

Hij zuchtte diep. Er stonden tranen in zijn ogen.

Gelukkig werden we weer vrienden. In zijn bed vertelde hij over zijn jeugd, en vooral over zijn vader: een oude

syndicalist, die als bouwvakker had moeten meebouwen aan de kerk in de Spaarndammerbuurt. 'Zeker eens per week, als we erlangs liepen, trapte hij tegen de muur, en zei tegen ons, kinderen: "Ik hoop de dag te beleven dat ik hem met mijn eigen jatte weer kan afbreken."'

Zo praatte hij, en ik schaamde me diep dat we niet op de begrafenis van zijn vrouw waren geweest. Hoe konden we het weer goedmaken. Dan vertelde ik hem, dat Leo Trotski elke onverschilligheid tegenover arbeidersleden had veroordeeld. Eens had hij, verheugd over de aanmelding van een groepje zwarte Zuidafrikanen, over intellectuelen geschreven dat je ze eerst half moest laten verzuipen, een daarna droogroosteren.

Eelke veerde op toen ik dat vertelde, en wilde dat ik thuis voor hem opzocht wat Trotski precies had geschreven.

Het bleek dat ik weer eens overdreven had, en dat Trotski in werkelijkheid beweerd had: 'Wanneer tien intellectuelen, hetzij in Parijs, hetzij in Berlijn of New York, die al lid zijn geweest van verschillende organisaties, zich tot ons richten met een verzoek om in ons midden te worden opgenomen, zou ik het volgende antwoord geven: laat ze nat worden in de regen, droog ze in de zon, en dan na een nieuwen zorgvuldig onderzoek: aanvaard er een of twee.'

Heel aandachtig had Eelke geluisterd naar het voorlezen van die woorden, zijn ogen gesloten, en toen gevraagd: 'Govert was toch geen lid van andere organisaties geweest, hè?'

'Nee,' antwoordde ik, 'hij kwam bij ons als student. In de oorlog is hij ondergedoken geweest. Zijn vader en moeder zijn niet teruggekomen.'

Het was duidelijk, dat Trotski een ander slag intellectuelen had bedoeld.

‘Misschien heeft Govert in die jaren angst gekregen voor de dood, en durft hij er niet voor uit te komen,’ zei Eelke in gedachten.

De longontsteking van Eelke wilde maar niet genezen. Ik beloofde hem eens met de dokter te gaan praten.

De arts wond er geen doekjes om.

‘Uw vriend heeft longkanker. Hij heeft nog hooguit een half jaar te leven.’

‘Kan hij niet geopereerd worden, dokter?’ vroeg ik.

‘Daar is het al te laat voor.’

‘En hij ziet er nog zo sterk uit.’

‘Dat zal niet lang meer duren.’

Eelke is inderdaad een half jaar later gestorven. Ik heb hem bijna dagelijks bezocht. Het was verschrikkelijk, een goed mens zo te zien aftakelen, zo te zien vergaan van de pijn. De laatste keer was Michel Raptis in Amsterdam, en samen zouden we hem opzoeken in het Wilhelminagasthuis. Toen we binnenkwamen, was hij even tevoren gestorven. Eelke, de havenarbeider die lid was geworden omdat we de grote naoorlogse havenstaking hadden ondersteund.

Ik had mij die ochtend tot voorzitter laten kiezen, omdat Michel had aangedrongen, en tegenover hem verdween mijn eigen wil als een auto in de mist. Wist ik maar wat ik eraan kon doen om mijn wilskracht vast te houden, niet toegankelijk te maken voor de invloed van anderen, in mijn handen te pakken, te omklemmen en wie hem bedreigde toe te roepen: Blijf af, dit is nog het enige wat van mezelf is. Dijk wijs vroeg ik mij af hoe het gekomen was dat ik zo gemakkelijk kon worden beïnvloed, door mensen aan wie ik mij emotioneel had gebonden en die ik knapper vond dan mezelf, omdat ze hadden gestudeerd. Kwam het omdat mijn moeder altijd in de winkel stond en ik als klein kind door een onnoemelijk aantal goedwillende mensen was opgevoed? Vrouwen en meisjes die mij betuttelden, mannen die de baas over mij speelden, zonder begrip voor de gevoeligheid van een peutertje van twee, drie jaar?

Ook in de zaal waren er die zich tegenover mij gedroegen alsof ik voor spek en bonen mocht meedoen, omdat ik maar een gewone jongen was, zonder manieren, onhandig, slecht gekleed, terwijl zij vaak rijke ouders hadden. Gelukkig was Michel er, die mij in bescherming had genomen. Zo was ik ook in de staf gekozen. Zelf had ik er niet veel voor gevoeld, al vond ik het prettig mee te tellen. Michel had er natuurlijk ook een bedoeling mee. Bij de tegenstellingen, die in de beweging als een kanker woerden, kon hij wel wat steun gebruiken. Maar toch, ik was Michel dankbaar. Van begin af aan had hij zich voor mij geïnteresseerd, mij uitgenodigd om mee te gaan eten,

mij uitgehoord over alles wat ik in mijn leven had gedaan.

Nu kwam Michel achter de bestuurstafel staan, om zijn inleiding te houden. Ik wond haastig mijn horloge op, ik moest op de tijd letten. Hem zou ik natuurlijk niet onderbreken, maar dat zou ook niet nodig zijn, want Michel hield zich strikt aan de gemaakte afspraken. In alles was hij punctueel. Nooit kwam hij ergens te laat, en ik voelde mij schuldig als ik hem maar een minuut moest laten wachten. De tijd van Michel was kostbaar, en Michel wist dat. Elke seconde gebruikte hij om aantekeningen te maken, iets te bestuderen, een plan te ontwerpen. Hij had mij geleerd dat we alle problemen uit een wereldstandpunt moesten benaderen, en dat wij ons niet mochten verliezen in alle-daags gedoe, in details los van het geheel. Het ging om de wereldrevolutie en om niets minder.

In zijn rede ging Michel uitvoerig in op de Amerikaanse begroting van defensie. Ik probeerde tegelijkertijd de vertalers te volgen die zijn woorden, van zin tot zin, in het Duits, in het Engels, in het Spaans omzetten. Ik vulde een halve zinsnede Duits aan met drie woorden Engels, en zelfs dan begreep ik maar de helft van het gesprokene. Doodmoe werd ik ervan. Hij noemde het ene getal na het andere. Quatre-vingt-dix-neuf, voordat ik had uitgerekend dat het negenennegentig betekent, goochelde hij alweer met nieuwe cijfers.

‘Moment mal,’ interrompeerde de Zwitserse afgevaardigde. ‘Ik bestrijd de juistheid van Michels cijfers. Het is belachelijk te beweren dat een zo groot deel van de Amerikaanse begroting bestemd is voor oorlogsuitgaven. Die cijfers kloppen niet.’

De bom was gebarsten. Dit was een regelrechte oorlogsverklaring. Michel riep driftig:

‘Ik aanvaard niet dat de juistheid van mijn cijfers in twijfel wordt getrokken. Dat is een aanval op mijn integriteit.’ Woedend ging hij zitten. Toen stond hij weer op en siste mij toe: ‘Als voorzitter had je hem onmiddellijk de mond moeten snoeren.’

Ik was perplex. Michel was kwaad op me, ik moest hem beslist duidelijk maken dat ik er niets aan kon doen, dat het niet met moedwil was gebeurd. Tegelijkertijd laaide woede in mij op. Dit had ik niet verwacht, en nóg minder verdiend. Mijn lol was eraf. Hij kon voor mij de pot op. Straks nam ik gewoon de trein naar huis. Had ik er soms om gevraagd voorzitter te worden? Mij kon het allemaal niets meer verdommen. Maar mocht ik mij door woede laten leiden? Moest ik persoonlijke gevoelens niet ondergeschikt maken aan het grote, algemene belang?

Na de ochtendzitting ging ik alleen weg, wilde niemand om me heen. Het leek alsof ik een voetbal was, die naar alle kanten werd getrapt, zonder eigen doel. Ze bekeerden dat ik het verlengstuk van Michel was, hem naar de mond praatte. En dat was niet waar. Ik dacht met mijn eigen hersens, en niemand kon me voorschrijven wat wel en wat niet deugde. Waarom zat ik er net dan zo voor piet snot bij?

Tot mijn verbazing deed Michel ook voor de middagzitting een beroep op mij voorzitter te zijn. Mijn eerste opwelling was te weigeren, maar hij had me kennelijk toch nodig. In elk geval was hij niet meer kwaad op me. Misschien had ik het toch zo slecht niet gedaan. ‘Denk er wel om de tijd voor de sprekers goed te verdelen,’ drukte hij me op het hart. ‘We hebben de zaal niet langer dan tot zeven uur.’

De tien minuten waren verstreken, en ik trok de afge-

vaardigde van Ceylon aan zijn jasje om hem te waarschuwen dat zijn tijd om was. Geërgerd keek de man een ogenblik om, trok zijn jasje recht en vervolgde zijn redevoering, waarvan ik de woorden niet verstond. Het was moeilijk hem tot de orde te roepen. Je reist geen tienduizend kilometer om je het woord te laten ontnemen. Hij was bovendien niet de eerste de beste, want de Ceylonese partij was de grootste van de Internationale. Maar er was nu eenmaal niet voldoende tijd, en na twee minuten reikte ik hem een briefje aan met de aanduiding: half. Nog dertig seconden, meer kreeg hij niet.

Toen ook die verstreken waren, en ik opstond om hem te zeggen dat zijn tijd om was, riep de man verontwaardigd dat hij tenminste de gelegenheid moest krijgen zijn laatste zin af te maken.

Nog voordat hij was uitgesproken, stond een afgevaardigde op om mij te bombarderen met een motie van orde, waarin hij voorstelde de spreektijd nog eens met vijf minuten te verlengen, en toen ik de motie naast mij neer wilde leggen, er was geen denken aan, hoe kwamen de andere sprekers nog aan de beurt? riep de indiener pathetisch uit, dat moties van orde buiten de vastgestelde agenda vielen, en dat zij volgens de statuten absoluut eerst in discussie moesten worden gebracht. Onmiddellijk sprong een ander op, die riep dat hij een motie tegen de orde wilde indienen, en opeens sneeuwde het briefjes op tafel: voor de orde, tegen de orde, orde, orde. Met beide handen wuifde ik ze voortdurend weg, terwijl ik probeerde op mijn horloge te zien hoeveel tijd er nog over was.

Toen verhief Michel zich. Op deze wijze doorgaan, zei hij, was een onmogelijkheid. Over een uur moest de zaal leeg zijn. Een aantal afgevaardigden zou zo niet eens aan het woord kunnen komen.

Opnieuw voelde ik me in de war gebracht door het ingrijpen van Michel. Waarom moest hij zich voortdurend met het voorzitterschap bemoeien? Ik was heus wel mans genoeg om mijn eigen boontjes te doppen. Ik zou zelf een ieder die de tijd overschreed tot zwijgen brengen. Bij de volgende spreker was het al raak. Ik klopte zo hard mogelijk met mijn hamer op tafel. Maar hoe harder ik klopte, hoe harder de man ging schreeuwen.

Toen stond ik op. Het kon mij allemaal niets meer schelen. Schreeuwen kon ik ook, zo goed als ieder ander. Daar hoefde je geen vreemde taal voor te spreken, zo min als het iets uitmaakt in welke taal een hond blaft. Ik donderde erop los, en mijn stem ontwikkelde een volume dat geen verband meer leek te houden met mijn lichaam. Nog nooit eerder hadden mijn stembanden een dergelijk lawaai veroorzaakt, en met verbazing luisterde ik naar mijn eigen gebrul. Het was alsof ik een massavergadering toesprak, met tientallen microfoons voor me die mijn woorden naar een miljoenkoppige menigte moesten leiden.

De bewaarder ontsluit de celdeur bij de nieuweling, laat mij binnengaan en blijft zelf op de ring staan.

Een jongen van omstreeks twintig jaar springt van zijn stoel, gaat in de houding staan als een rekrut voor een meerdere en kijkt mij angstig aan. Hij heeft een bleek, ingevallen gezicht met bolle ogen die in het halfduister van de cel hun kleur niet prijsgeven. Zijn blauwe tweedjasje, de vouw nog in zijn broek, de netjes gepoetste schoenen steken af tegen de grauwe omgeving. Alleen een stoppelbaardje van enkele dagen bevestigt zijn status van nieuwe arrestant en past bij de weeïge stank van de kiepelton, het grijs van de cementen vloer, het mistige buitenlicht uit een matglazen venster.

Ik kijk langs hem heen, en zeg: 'Ik kom van de bibliotheek om je wat boeken te brengen. En deze kaart moet worden ingevuld. Daar komt je naam op en je celnummer, wat je doet in het gewone leven en welke boeken je graag leest.'

Dat laatste is niet voorgeschreven, maar ik weet hoe afschuwelijk het is boeken te krijgen die je geen bliksem kunnen schelen en die je een week lang in je cel moet bewaren terwijl je naar iets goeds snakt.

Nu staart de jongen mij hulpeloos aan: 'Ik kan niet lezen meer.'

Tot mijn verbazing. Er zijn hier analfabeten bij de vleet, die plaatjesboeken krijgen, geïllustreerde tijdschriften, maar daar ziet de knaap niet naar uit. Dan verontschuldigt hij zich: 'Het komt omdat ik mijn bril niet heb.'

'Kapot?'

‘Nee, hij is bij de fouillering in beslag genomen. Je mag hier geen zonnebril dragen, heeft de bewaarder gezegd, maar het is een gekleurde leesbril, die heb ik nodig voor mijn ogen.’

Onwillekeurig brengt hij zijn rechterhand naar zijn gezicht. De nagels zijn afgekloven tot het vlees.

Ik loop naar buiten om met de bewaarder over de bril te spreken. Hij belooft het bij de directeur aanhangig te maken, en voegt eraan toe: ‘Schiet een beetje op. Ik sta hier niet voor niks. Als je met die knaap klaar bent, bel dan even.’

En met een dreun valt de celdeur achter mij dicht. Holle voetstappen galmen na.

Opnieuw alleen met de jongen, stel ik hem gerust: ‘Ik ben ook gevangene. Je hoeft voor mij niet in je broek te schijten. Ik werk in de bibliotheek. Hoe heet je precies?’

Hij noemt zijn naam, zijn leeftijd, zijn vak: kantoorbediende; hij leest graag reisverhalen. Zijn stem is zangerig als die van een Westfries. Heel eventjes lacht hij verlegen, dan staart hij alsof zijn gedachten wegvloeien.

‘Wat heb je uitgespookt?’ vraag ik nieuwsgierig. Zo’n vraag mag je eigenlijk niet stellen, en daarbij heeft het ook niet veel zin. Als je al antwoord krijgt is er meestal geen wijs uit te worden; bijna iedereen ligt erop los, uit schaamte, om zich niet bloot te geven, en omdat het erbij hoort: voor de recherche en voor de rechter mag je liegen zoveel je wilt om je vrij te pleiten, al wordt het je wel betaald gezet als je schuldig blijkt te zijn. Zo heb ik ook leren liegen, al kostte het de eerste tijd moeite.

De jongen antwoordt echter en er komt even een triomfantelijk lachje op zijn gezicht: ‘Ik heb drieduizend gulden achterovergedrukt.’

‘Dat is een poepie centen.’

‘Ik heb er tweeduizend van terug kunnen geven. De rechter-commissaris zegt dat het scheelt in de straf. Is dat waar?’ Hij kijkt mij vol verwachting aan.

Ik haal mijn schouders op, en op mijn beurt vraag ik: ‘Heb je al eens eerder gezeten?’

De jongen schudt ontkennend het hoofd. Dan haalt hij een pakje sigaretten uit zijn broekzak, dat hij van de bevaarder mocht houden; wel moest hij zijn sigaretteaansteker inleveren. Of ik lucifers heb.

Het is de gebruikelijke vraag bij nieuwelingen en ik heb er al op gerekend, scheur het strijkvlak van een luciferdoosje, geef hem een stuk of zes lucifers.

Nu lijkt hij iets rustiger te worden.

‘t Is mijn vader z’n schuld,’ zegt hij opeens en alsof hij de waarheid van zijn woorden wil onderstrepen begint hij zelfs te huilen.

Ik leg mijn hand op zijn schouder, meer uit verlegenheid dan om iets anders.

‘Wat is er dan met je vader?’

‘Nooit mocht ik wat van hem,’ snikt de jongen en krabt over zijn gezicht. ‘Nooit was het goed wat ik deed. Altijd wist hij alles beter. Altijd was ik de stommeling of de ellendeling. En als mijn moeder me wilde helpen, bekte hij haar ook af.’

‘Maar wat heeft dat met het geld te maken?’ vraag ik voorzichtig. ‘Wat is je voornaam eigenlijk?’

De jongen zwijgt en kijkt mij wantrouwig aan. Dan antwoordt hij: ‘Jozef, maar ze noemen me Joop.’ Het schijnt hem op te luchten, want nu vervolgt hij: ‘Ik had een meisje. Ik was zo blij met haar, en ik wou haar mee naar huis nemen. Zij is reuze knap, kijk maar.’

Joop maakt een gebaar alsof hij zijn portefeuille uit zijn binnenzak wil halen, herstelt zich, mompelt: 'Wat stom van me.'

Weer-aarzelt hij.

'Toen ze bij ons op visite kwam, floot ze buiten een wijsje dat ze altijd ter herkenning fluit, ook bij mijn werk als ze me komt afhalen. Ze was nog niet binnen of mijn vader vroeg of zij het was, met dat gefluit.

"Ja hoor," zei ze, "dan weet Joop dat ik het ben."

Mijn vader smaalde: "Als je zo mooi kan fluiten, moet je bij het Concertgebouworkest gaan." Als hij sarcastisch wordt, moet je helemaal uitkijken, maar wist zij veel en ze begon te lachen. Toen beet hij haar toe: "Heb je geen opvoeding genoten?" Mijn moeder wenkte dat hij op moest houden, en dat maakte hem helemaal driftig: 'Weet je wie op straat fluiten? Hoeren fluiten op straat.' '

De nieuwe gevangene fluistert de woorden en buigt het hoofd.

'Mijn meisje heeft haar mantel gegrepen en is weggerend. Ik wou met haar mee gaan, maar durfde niet. 's Avonds in bed kon ik niet slapen. Nu ben je haar kwijt, dacht ik.'

Angstig kijkt Joop mij nu aan. En weer valt mij op hoe gespannen hij is. Rode vlekken hebben zich op zijn gezicht gevormd.

De spanning tussen ons bevat een element van bevrijding.

Hij zegt: 'Ik kan er met niemand over spreken, om mijn meisje niet te verraden. Voor haar heb ik het gedaan, om haar te helpen.'

Weer klinken voetstappen op de ring, dan steekt de bewaarder een sleutel in de celdeur. Ik leg mijn vingers

tegen mijn lippen om de jongen tot zwijgen te brengen. De bewaarder geeft mij te verstaan dat ik met hem mee moet. Het heeft al lang genoeg geduurd. Hij krijgt er nog gedonder mee, als ik zo in de cellen sta te ouwehoeren.

Meer dan waar ook leer je in de gevangenis dat het leven een ingewikkelde schaakpartij is. Je ontwikkelt een apart zintuig voor het waarnemen van je kansen, hoe denkbeeldig ze ook schijnen. Je bent niet vrij in de keus met wie je mag luchten, en toch oefen je er op duizend subtiele manieren invloed op uit. Je probeert het tijdstip te beïnvloeden, te vertragen als je iemand wil vermijden van wie je een afschuw hebt. Nog kort geleden liep ik zwijgend op de luchtplaats met een vroegere ss'er, die vastzat wegens huwelijkszwendel. Elke vrouw beloofde hij van alles, troggelde haar geld af en ging ervandoor. Mij vertelde hij dat hij een keer een brandende sigarettepeuk op de borst van een vrouw had gedrukt om haar te dwingen. Ik heb de bewaarder gezegd dat ik in geen geval meer samen met hem op de luchtplaats wil, al werd ik ervoor gestraft.

Door allerlei manipulaties kom ik, voordat er een week is verlopen, samen met Joop op de luchtplaats terecht.

Nu vertelt hij, alsof er geen onderbreking in ons vorig gesprek is geweest: 'En weet je wat het ergste is? Toen ik mijn meisje daarna weer sprak, vertelde ze me dat ze overtijd was. We konden het geen van tweeën geloven, want echt geneukt hadden we nog nooit. Als we stonden te vrijen, 's avonds op straat, wisten we ons geen raad en gingen we naar het Vondelpark. In een stil laantje drukten wij ons dan tegen elkaar aan. Soms raakte ze helemaal van streek, het leek wel alsof ze dan door haar knieën zakte. Bij het vrijen wilde ze dat ik bij haar binnenkwam, door haar

broekje heen, zodat het niet echt neuken was en we niet bang hoefden te zijn, alleen maar dicht tegen elkaar aan. Ik probeerde me in te houden maar ik kreeg altijd een natte. Zij dacht dat het zo erg niet was, ze was toch al vochtig, zei ze. Maar ze is er wel mooi zwanger van geworden. We zijn ons doodgeschrokken, en we wisten niet wat we ermee aan moesten.'

Hij sluit zijn ogen. Op zijn gezicht ligt een gepijnigde uitdrukking. Dan fluistert hij:

'Ik heb er met mijn getrouwde zuster over gesproken. En weet je wat ze zei? "Trap haar van je af." Een vriendin van Loes, want zo heet mijn meisje, gaf haar de raad net zoveel kininepillen te slikken tot haar oren begonnen te suizen, en zo heet mogelijke zitbaden te nemen. Het hielp allemaal niets. Toen ben ik naar de huisdokter gegaan, om te vragen of hij er iets aan kon doen. Dat mocht hij niet van de wet, zei hij, en hij kon zijn bestaan er niet voor op het spel zetten. Bovendien waren wij twee gezonde jonge mensen, en hij raadde ons aan er met onze ouders over te spreken, zodat we konden trouwen.'

De jongen lacht smalend. 'Kan je nagaan, er met mijn vader over praten die Loes al voor hoer uitmaakte omdat ze stond te fluiten. Dat wou ze tot geen prijs. En ik net zomin. Maar wat moesten we dan beginnen?

De volgende dag sprak ik een collega op kantoor. Zijn vrouw had wel eens een abortus gehad, dat wist ik omdat er over gekletst was. En hij zei: 'Het is alles bij elkaar gemakkelijker dan je denkt. Ik weet wel een adres. Zorg dat je flink wat geld hebt. Hoeveel? Dat weet ik niet precies. De een vraagt meer dan de ander. En vooral voor de nabehandeling heb je geld nodig. Particulier vind je daar wel een dokter voor. Die heb je absoluut nodig, voor de

bloeding, en om haar schoon te maken. Jullie vertellen hem gewoon dat ze van de trap is gevallen en een miskraam heeft gekregen.'

We wisten niet meer wat we moesten doen. Elke dag spraken we er met elkaar over. De angst en de spanning. Ik werd er gek van. Maar erger nog was het met Loes, hoe flink ze zich ook hield. Als we maar geld hadden, dacht ik steeds, dan vinden we wel een oplossing. Het was verschrikkelijk. Toen heb ik het geld bij mijn baas gepikt.'

De volgende keer dat ik hem weer op de luchtplaats spreek heeft hij net die ochtend bezoek gehad. Een kwartier, één kwartier in de week. Zijn moeder is bij hem geweest. Zijn ogen vullen zich met tranen.

'En je vader?' vraag ik.

'Die komt niet. Hij wil die schande niet beleven. Weet je wat de psychiater hier tegen me zei? "Ze hadden je vader moeten opsluiten in plaats van jou."'

Ik knik, en denk: dat valt me mee van een gevangenispsychiater. En nieuwsgierig vraag ik hem of hij hem ook heeft verteld van de zwangerschap van Loes.

Verschrikt kijkt de jongen mij aan. 'Ben je gek,' zegt hij. En voor het eerst vertelt hij mij dat Loes de vrucht inderdaad heeft laten omsteken door een aborteuse, die ook voor een dokter heeft gezorgd voor de nabehandeling.

'Ze was reuze flink,' zegt hij trots, 'geen kik heeft ze gegeven, al deed het verschrikkelijk pijn. Ze is misschien nog strafbaarder dan ik, vanwege de abortus. Moet ik haar soms verraden? Aan niemand vertel ik waarvoor het geld is gebruikt. Ook niet aan de gevangenispsychiater. Hij vroeg er wel naar, en ik heb hem wijsgemaakt dat ik er-

voornaar de hoeren ben gegaan. Ondeugende jongen, zei hij alleen. Ook de rechter-commissaris wil weten wat er met het geld is gebeurd. En omdat ik het niet precies vertel, zit ik nog steeds in voorarrest.'

Wat er verder met Joop en Loes is gebeurd, weet ik niet, want al gauw kwam hij weer vrij.

Ook ik kwam na niet al te lange tijd weer uit de cel. Loes werkte in een restaurant op de Nieuwendijk, had Joop me eens verteld. Ik ben erheen gegaan en voorzichtig vroeg ik het meisje dat me bediende en dat beantwoordde aan de beschrijving die Joop van haar had gegeven – ze was inderdaad niet onknap – naar hem. Ze keek me wantrouwig aan, vroeg me waar ik hem had leren kennen.

'Op de Amstelveenseweg,' fluisterde ik. Driftig liep ze weg en vroeg aan een ander meisje, of zij me wilde bedienen.

‘Mijn moeder wil niet begrijpen dat je je jatmoos niet kan weggeven. Dat kan je hele dag verpesten.’ Hij vertelt het met hevige verontwaardiging, de bloemenventer die er in de bibliotheek bij is gekomen, een kreupele man, misschien dertig jaar oud. ‘Ze kan zoveel bloemen van me cadeau krijgen als ze wil, maar ze moet niet ’s morgens komen als ik nog geen klant heb gehad.’

En zonder overgang: ‘Geef me een sjekkie van je.’

Even ben ik verbouwereerd. Het gaat van je rantsoen af, een half ons shag per week. Niemand is hier royaal met weggeven. Alleen als je elkaar wat beter kent help je de ander uit de brand, je weet dat het goed zit als je zelf niets meer te roken hebt.

‘Je bent toch niet te bescheten voor een saffie?’

‘Dat niet nee, maar straks heb ik zelf niet meer.’

‘Valt er hier niks te versieren? En trouwens, als je zonder zit kan je bij mij ook aankloppen.’

Mecnt hij het? Terwijl ik het me nog afvraag reik ik hem al het pakje shag aan en een vloeitje, maar ik zeg hem dat hij geen sigaar moet draaien.

‘Je bent een kale neet,’ zegt hij, ‘je wil zeker dat ik alleen papier rook.’

Dan lopen we op de luchtplaats en blijven staan voor het gedeelte dat eens open was en uitzicht gaf op een tuin, maar in de oorlog door de nazi’s is afgeschermd met een grote stenen muur, om ontvluchtingen en hulp van buiten tegen te gaan. Het vreemdsoortig gordijn hangt aan ijzeren haken en je vraagt je af hoe het in godsnaam mogelijk is dat die het gevaarte nog steeds dragen, vijftien jaar

na de oorlog. Nooit is een gevangenisdirecteur of een commissie van inspectie of joost mag weten wie op de lumineuze gedachte gekomen het te laten verwijderen, zodat je als gevangene tijdens het half uurtje dat je mag luchten wat meer ziet dan alleen steen.

Maar Guus, de bloemenventer, laat me niet de tijd voor zulke overpeinzingen. 'Wat heb jij uitgevreten,' wil hij van me weten. Ik hoef Algerije maar te noemen of hij weet al wie ik ben, hij heeft erover in de krant gelezen. 'Verrek ben jij die politiekeling,' zegt hij terwijl hij, zijn hoofd omhoog, half naar me kijkt. Plotseling begint hij te lachen: 'Dan hebben ze je mooi aan je staart.'

Nu we toch zo hard van stapel lopen wil ik weten waar hij voor zit, maar dan laat zijn goede humeur hem in de steek. Hij heeft een vriend geholpen, hem zijn vrachtwagen geleend en nog vaker heeft die knaap de auto eenvoudig gebruikt zonder iets te zeggen om ermee uit stelen te gaan. Hij heeft van die jongen ook een versnellingsbak gekocht, en die bleek gejat te zijn, en nu krijgt Guus van alles de schuld.

'Ben je op herhalingsoefening?' vraag ik hem. Het is een vakterm voor recidivist, ik weet dit ook sinds kort. Als recidivist zit je slecht omdat dan vaak de schuld naar je toe wordt geschoven.

Maar hij snapt niet wat ik bedoel.

'Heb je al eerder gezeten?'

Hij heeft alleen maar veroordelingen achter de rug voor venten op plaatsen waar dit niet mag, of op verboden uren, of wat nog meer niet is toegestaan bij politieverordening.

Dan, zonder overgang: 'Ik heb wel eens in een hoerenkast opgesloten gezeten. Terwijl ik de bloemen moest

neerzetten, in de keuken achter, kwam er een kerel. De deur ging dicht en ik moest wachten tot hij klaar was.

Die meiden zijn goeie klanten. Het is zonde als je ziet wat er van ze wordt.'

En als ik niets zeg: 'Je moet niet denken dat ik zelf naar de hoeren ga.' De wijven zijn gek op hem, verzekert hij me, soms is dat lastig want hij heeft een goed wijf, en je zit in de rottiheid voor je het weet.

In de bibliotheek worden meestal kwart of halve en soms hele intellectuelen aangetrokken als ze beschikbaar zijn, maar bij gebrek aan deze schakeringen intelligentsia is Guus uitverkoren. Boeken kent hij nauwelijks, maar hij is een aanwinst, want hij is vrolijk en van een enorme ijver, die bij het sjouwen van dienbladen met boeken goed van pas komt. Mijn sjekkie krijg ik terug zonder erom te vragen en met rente, want op de een of andere manier weet hij altijd aan tabak te komen, bij voorkeur zware waar je je longen kapot van hoest.

Hij heeft geluk, want hij moet voorkomen, nu al, zo kort na zijn arrestatie, terwijl anderen maanden in voorarrest zitten. Hij hoopt dat hij niet lang meer hoeft te brommen, wat kan hij eraan doen als een ander met zijn auto uit stelen gaat. Hij verschijnt in burger in de bibliotheek, zijn gevangeniskleren in zijn cel achterlatend, en hij ziet er tip-top uit. Daar heeft zijn vrouw voor gezorgd, hij moet een goeie indruk maken, maar voorlopig is hij alleen maar zenuwachtig en een geintje kan er vandaag niet af.

Daar verdwijnt hij al, en ik ben afgunstig op hem, want straks weet hij waar hij aan toe is terwijl wij maar wachten, de ene maand na de andere, op berechting. En al ben ik daar ook blij om, want de Algerijnen gaan winnen en als er

vrede is krijg ik zeker een lichtere straf, toch vreet het aan je zenuwen, op duizend manieren, door plotselinge knipperingen van je oogleden, door schreeuwen bij het inslaap vallen, door een ontsteking in een armzenuw, door paniek in de badcel omdat een bewaarder niet gauw open doet nadat je gebeld hebt dat je klaar bent zodat je begint te vloeken en te slaan op de celdeur en als dit niet helpt achter elkaar te bellen, steeds maar door.

En terwijl ik boeken uitzoek voor mijn medegevangenen, rotboeken vaak, en niet kan nalaten ze te strelen zoals ik dat soms met boeken heb, bedenk ik dat mijn moeder toch gelijk heeft gekregen, want ze zei altijd: Salie moet in een bibliotheek werken, hij houdt het meest van boeken. Terwijl ik droom en werk en de uren omvliegen, komt Guus al terug van de zitting, verkleed weer als gevangenisboef, en hij trekt met zijn been, erger dan hij anders doet, en ziet lijkbлек, zodat ik niets durf te vragen.

Dan vertelt hij dat ze alle schuld naar hem toe hebben geschoven. Die jongen speelde de vermoorde onschuld en diens advocaat beweerde dat notabene Guus hem tot diefstal had aangezet.

De officier had hem alleen maar die ouwe versnellingsbak ten laste kunnen leggen maar had er van alles bij gehaald, dat hij lastig was en tientallen overtredingen had begaan, maar dat was toch voor zijn brood, als je je precies aan de politieverordening houdt kan je als bloemenventer geen pòsjet verdienen.

Guus was kwaad geworden en had tegen de officier van justitie gezegd dat het leugens waren, dat hij zelf maar eens met bloemen moest gaan lopen om te zien of hij wat kon verdienen. Zijn advocaat had hem gewaarschuwd, hou je mond toch, had hij gezegd, en toen had de officier een jaar

en drie maanden geëist, voor die rottige versnellingsbak. En Guus wist niet meer wat hij deed en had geschreeuwd: 'Dat is klassejustitie, klassejustitie.'

Zijn advocaat had later alleen maar gezegd: 'Hoe heb je dat kunnen doen.'

De dagen gaan voorbij, en Guus is humeurig, elke dag opnieuw, komt shag te kort want hij kan 's nachts niet slapen en rookt tegen de klippen op. Tot hij zijn vonnis gaat halen, angstig nu, want zijn advocaat is bang dat de rechtbank de officier in dienseis zal volgen na het incident. En weer komt Guus terug, want zelfs twee weken gaan voorbij in het Huis van Bewaring, en hij is er rot aan toe, want ze hebben hem anderhalf jaar gegeven.

Op de Zuidpier van IJmuiden draaide een hengelaar aan het wielkje van zijn kromgetrokken werphengel, waarvan het snoer dreigde te breken. Een ruk, en er lag een happende, spartelende vis op de stenen. 'Wie lust er nog graat', riep de visser, pakte de horstmakreel met de vingers aan weerszijden van de kieuwen en peuterde een weerhaakje uit het visse-gehemelte.

We bleven staan kijken. Katie – haar krullende blonde haren dansten in de wind terwijl haar kleurig geblokt jurkje om haar beentjes fladderde – kneep in mijn hand en vroeg bedeesd: 'Doet het geen pijn, pa?'

'Ik weet het niet,' ontweek ik haar vraag.

'Kunnen vissen niet praten?'

'Nee, mijn liefje.'

'Wij eten ook vis, hè?'

'Ja, wij eten ook vis.'

'Waarom dan papa?' vroeg Katie streng.

'Omdat het eten is, weet je. Daar moet je groot van worden, en sterk. Dat wil je toch? Een grote meid worden later?'

Katie zei niets meer. Haar blauwe ogen keken peinzend naar de vis, haar ovaal gezichtje leek spitsier te zijn geworden, haar neusje minder eigenwijs omhooggericht dan eerst.

'Vogels kunnen wel huilen, hè?' stelde zij vast, doelend op het gekrijs van meeuwen boven ons hoofd.

'Ja,' beaamde ik, en omklemde intussen haar handje stevig. Ze zou kunnen struikelen over een in de pier gemetselde ijzeren ring, of zomaar uit onstuimigheid. Ze

zou in de haven kunnen vallen, het door twee reusachtige vangarmen als door de scharen van een krab ingeklemde stuk Noordzee, waar olijfgroene golven dwangmatig kwamen aandrijven en tegen de muren sloegen. Daarboven tekende zich de blauwe hemel af, mistig door rookpluimen uit de schoorstenen van de Hoogovens.

‘Vogels kunnen ook zingen,’ had ik willen zeggen, maar ze luisterde al niet meer en liep naar de cementen trap, die langs de binnenkant van de pier omlaagzigzagde. Beneden draaide een hengelaar met één hand behendig een shagje.

‘Kijk eens?’ riep ik, en ik wees naar een gifgroene vrachtvaarder, die als een zwaan voorbijgleed in de richting van de sluizen.

‘Hij heeft een rooie buik,’ stelde Katie tevreden vast.

‘En gele masten,’ voegde ik eraan toe.

Intussen was haar belangstelling gewekt door een lichtboei, die in de golven als een lolbroek heen en weer danste. Katies schoudertjes bewogen mee met het ritme, één met het schouwspel. Al gauw wilde ze verder, ging op haar tenen staan, probeerde me een arm te geven waarbij haar handje tot boven mijn heup reikte, stak die toen weer vertrouwelijk in de mijne en trok me mee. ‘Jij moet ook zingen, papa,’ gelastte zij, en begon: *Er schommelt een wiegje in 't bloeiende hout, een wiegje met...*

...bloemengordijntjes, viel ik in. Dat hebben twee vogeltjes samen gebouwd, en zie toch...

‘En zie eens,’ verbeterde ze mij.

Zo zongen we verder, terwijl mijn stem zich richtte naar de hare en steeds even achterliep. *Als het windeke speelt, door de loverkes streelt...*

‘Mama zingt altijd loverkrans. Wat is dat, een loverkrans, pap?’

Traag zocht ik naar een uitleg die ze zonder moeite zou begrijpen.

‘Luister je niet?’ onderbrak ze mijn gemijmer, een zin die ze van haar moeder had overgenomen.

‘Ja hoor,’ verzekerde ik haar, ‘lover, dat zijn de blaadjes aan de bomen. En een krans, dat weet je wel, hè? Mama heeft nog pas een krans voor je gevlochten van madeliefjes.’

Zij knikte instemmend. ‘En maken de vogels van blaadjes een krans?’

‘Ik geloof van wel.’

‘Hoe dan?’

‘Met hun snaveltjes. Daar zijn vogels heel knap in.’

De verklaring leek bevredigend en ze begon weer te zingen:

Dan schommelt het tedere wiegelijs mee,

Als een scheepje op deinde zee.

Weer werd Katic stil, ging voor mijn benen staan:

‘Wat is deinde zee, papa?’

‘Deinde,’ verbeterde ik. ‘Dat is als er veel golven zijn die gaan dansen door de wind. Deinen en dansen, dat is hetzelfde. Bijna tenminste,’ voegde ik er aarzelend aan toe om een nieuwe vraag te voorkomen, al wist ik dat het niet zou helpen.

Ook dit antwoord was evenwel afdoende, want zij zong al weer: *In het schommelend wiegje is een wonder geschied...* om zonder overgang te vragen:

‘De échte zee is dáár, hè pap?’

Zij wees naar de linkerkant van de pier, waar een bakstenen wal, die tot aan haar hoofdje reikte, als afbakening diende. Daarachter, aan de andere kant in de diepte, lagen geweldige vierkante betonblokken, de datum erin gegrift

om aan te geven wanneer zij waren gestort om de eeuwig aanrollende golfmassa's te breken. 11.5.51 stond op het blok onder ons.

‘Mag ik eens kijken, papa?’

Ik tilde haar met beide handen onder haar okseltjes omhoog. Toen ik haar weer wilde neerzetten, spartelde zij tegen, en vroeg of zij op de verhoogde wal mocht lopen.

‘Het is veel te gevaarlijk,’ zei ik kortaf.

‘Jij doet ook gevaarlijke dingen,’ antwoordde ze tot mijn verbazing, en ontsteld vroeg ik mij af hoe ze aan die wijsheid kwam. Zelfs tegenover Bep verzwegen ik tegenwoordig de waaghalzerijen waarin ik mij begaf, en alleen mijn onrust, mijn dromen onthulden soms iets van mijn spanning.

‘Zul je me dan stevig vasthouden?’

Katie knikte plechtig, en kneep me in mijn hand.

Voor onze ogen strekte zich de zee uit tot aan de einder. Wij waren al ver voorbij de branding. In de golven dreef de middagzon mee, een trillende kegel, met de punt naar ons toegekeerd. Aan de horizon voer een schip, los van het water naar het scheen. Ik wees ernaar. ‘Een oceaans boot,’ zei ze alleen, en liet het erbij. Dichter bij de kust dobberden vissersschepen als hobbelpaarden. Katie had echter meer aandacht voor wat er beneden haar gebeurde, waar de zee zich in golven tegen de pier stortte, een weg zocht tussen de betonblokken om zich nijdig af te keren of als een regenvlaag uiteen te stuiven, waarbij soms de kleuren van de regenboog zichtbaar werden. We moesten terug. Het werd veel te laat, ik had Bep beloofd niet te lang weg te blijven.

‘Nu moet je er heus af,’ drong ik aan.

Op dat moment rukte Katie zich los en rende over de

smalle, nog geen halve meter brede wal van mij weg.

‘Blijf staan,’ wilde ik roepen maar hield mij in, om haar niet aan het schrikken te maken. Op mijn tenen holde ik achter haar aan, met grote stappen alsoen marathonrenner uit de Oudheid, licht snuivend, mijn ogen opengesperd.

De tijd leek stil te staan toen wij daar renden, vader achter dochter, zij triomfantelijk, vrij, in volle vaart, ik met toegesnoerde keel en met het gevoel dat er nooit een volgend ogenblik zou komen. Zweet schrijnde in mijn ooghoeken toen ik haar op een schouderlengte na had ingehaald. Als ik een seconde te vroeg was, als zij de nabijheid van mijn hand voelde, zou ze met haar dollen kop... toen, met een laatste sprong, liep ik naast haar, mijn hoofd naar achteren buigend om niet te worden gezien. Een uithaal van mijn linkerarm, en ik klemde Katie tegen mijn borst, pakte haar stevig vast en zette haar met een smak op de grond. Ik wilde haar kussen, zo blij, zo ontroerd was ik, totdat drift in mij opwelde en ik mij moest beheersen om haar niet een pak voor haar billen te geven.

‘Stout kind,’ zei ik hees, en kneep in haar hand. Door niets zou ik me nog van de wijs laten brengen, al zanikte ze mijn kop gek.

En nu liep Katie te huilen omdat haar vingertjes pijn deden. Bloemsteeltjes waren het, broze bloemsteeltjes. Met mijn andere hand streelde ik haar over haar bol. Ze bedaarde en zonder overgang zong ze verder:

In het schommelend wiegje is een wonder geschied,

Uit de eitjes zijn jongen geboren...

Nu zingt in verrukking het gaaike zijn lied, zong ik mee.

‘Haar lied,’ verbeterde zij.

Gaaike, het gaaike is onzijdig, dacht ik, maar daar zou ze niets van snappen, zo min als ik het begreep dat een

levend wezentje geslachtloos zou kunnen zijn. Mijn aarzeling voelend, herhaalde zij: 'Háár lied is het, heus waar. Dat zingt mama ook.'

'Haar lied,' beaamde ik, en samen zongen wij verder:

Een liedekje zoet om te horen,

Het jubelt in 't hout,

Het schatert in 't woud,

En moedertje dekt ze, van het luisteren niet moe,

Met koesterende vleugeltjes toe.

De laatste woorden waren nog niet door de wind meegenomen, of Katie zei dat ze naar mama toe wilde. En weer rukte ze aan mijn hand. Even aarzelde ik, we waren al vlak bij het strand, en toen liet ik haar lopen.

Ruim tien jaar geleden was het gebeurd, en nu speelde het zich opnieuw voor mijn ogen af, terwijl ik in bed lag te woelen. Waarom was die bliksemse meid nog niet thuis? Dat had ik moeten proberen toen ik zestien was. Ze profiteerde er kennelijk van dat Bep met de anderen al naar de camping was. Alleen Katie was in Amsterdam gebleven, omdat ze op vrijdagavond zo nodig naar een dancing moest in de Leidsekruisstraat. Morgenmiddag zou ze met mij meegaan naar Het Grote Bos in Driebergen. Vanwege de nachtdienst bij de krant had ook ik niet eerder gekund. Wist ik maar waar die meid uithing. Kwart voor drieën, dat was toch te gek om los te lopen. Plotseling rinkelde de telefoon. Haastig liep ik naar het toestel.

'Ja pa, met mij,' zei een opgewekte stem.

'Wat ben je laat,' antwoordde ik afgemeten, hoe blij ik ook was met het levensteken.

'Ja pap, dat weet ik, daarom bel ik juist. Het was zo gezellig, ik kon gewoon niet wegkomen. Maar nu ga ik

echt naar huis. Jij kan gerust naar bed, ik heb sleutels.'

Als je per se wil slapen, lukt het weer eens niet. Het is of de duvel ermee speelt. Je gaat letten op het ogenblik dat je zal wegdoozelen, en dan word je juist klaar wakker. Van de ene zijde op de andere woelde ik totdat een deken op de grond vielen ik meteen opstond om te gaan piesen. Ze had nu toch thuis moeten zijn. Eens op mijn horloge kijken hoe laat het was. Verlichte wijzers noemden ze dat. Weer stond ik op, stak het licht aan. Half vier al. Ik zou er straks toch wat van zeggen. Maar uit mijn slaap liet ik me door die meid niet langer houden. Ik trok de deken tot over mijn oren, trapte hem los aan het voeteneind en telde tot vierenzeventig. Beelden vormden zich voor mijn ogen die niet meer door mijn bewustzijn werden gecontroleerd, en als ik niet zo ongerust was geweest, zou ik nu in slaap zijn gevallen. Ik begreep er niets van. Zó ver was het niet, van de Leidsekruisstraat naar huis. Als je flink doorliep niet meer dan een half uur. En ze had al meer dan een uur geleden opgebeld.

Door mijn oogharen keek ik naar het schilderij boven mijn bed. Hoe lang was het nu geleden dat ik het van Arie had gekocht? Gekocht, zo kon je het nauwelijks noemen. Het was een mazzeltje geweest. Samen zouden we naar Parijs gaan, alleen had Arie geen geld. Hij was toen nog niet bekend, hoe goed hij ook schilderde. Ik had tenminste vast werk. Voor tweehonderd gulden had ik het gekregen, af te betalen in vier gedeelten, geld dat ik afnam van mijn nachttoeslag, iets wat Bep toch niet kon controleren. Een moeder, gebogen over een kind. Toen we eens bij Arie en Truus waren, had Bep het prachtig gevonden, maar Arie zei dat het nog niet klaar was, en dat het hem niet lukte het te voltooien. Het leek wel alsof de vrouw op

het schilderij zich nu nog meer vooroverboog. Onzin natuurlijk. Toch wond de gedachte me op, ik hoorde het kloppen van mijn hart en als ik mijn handpalm op mijn oor duwde kon ik het kloppen meevoelen. Ik moest me nu toch werkelijk niet langer uit de slaap laten houden. Hoorde ik het goed? Sloeg de klok van de bovenburen al vier uur? Dat kon eenvoudig niet. Weer richtte ik me op om op mijn horloge te turen. Die vrouw op het schilderij bewoog wel degelijk. Je zou er bang van worden. Mijn hart tikte met de snelheid van een wekker, een onrustbarende roffel. Straks had ik het aan mijn hart. Al die nachtdiensten ook. Al die koffie. Het ontregelde je hele leven, en als je geen maagzweer kreeg werd je wel hartpatiënt. Ik had het zelf gelezen in een wetenschappelijk rapport, dat in de krant had gestaan. Vijf dagen had het lichaam nodig om zich aan de nieuwe situatie aan te passen. Daar kwam niets van terecht bij al die wisselende diensten. Nog kort geleden was iemand van de zetterij een maand na zijn pensionering dood gebleven. Daar had je dan je hele leven voor gesappeld. Nu bewoog het kind ook op het schilderij. Ik zag het heel duidelijk, en ik droomde niet. Ik moest alweer naar de wc. Ga nou maar, versjwartste nar, wie weet slaap je straks dan eindelijk. Half vijf was het al. Twee uur geleden had die meid opgebeld. Een schande was het. Als er maar niets was gebeurd. En ik wist niet eens waar ik naar toe moest om haar te halen. Aan haar haren zou ik haar naar huis sleuren. Naar de politie gaan? Welke dancing zegt u? Weet u dat niet precies? Wat wilt u dan van ons? U moet als vader beter op uw kind letten.

Zo, vindt u dat, meneer de agent van politie, dan bent u zelf zeker geen vader. Anders had u wel geweten hoe moeilijk het is om je kinderen op te voeden. Boekenkasten

vol had ik erover gelezen, om later te ontdekken dat ze van mening waren veranderd. Eerst moest je de baby's 's nachts laten huilen, en als ze eraan gewend waren, stond in een ander boek, dat ze daardoor vereenzaamden, en dat hun geblèr een waarschuwing was, dat je ze juist moest opnemen. Hoort u dat, meneer de politie?

U moet een ogenblik geduld hebben, antwoordde de agent achter de balie, u hoort toch wel dat de telefoon gaat?

Het gekke was, dat de man de hoorn van de haak nam en dat het gebel toch bleef aanhouden. Wat zou het kunnen zijn? Met een schok sprong ik op. Het was de huisbel. Katie kon het niet zijn. Die had immers sleutels. Goeie god, als er maar niets aan de hand was.

Ik sloeg de deken om me heen en liep haastig naar de deur, die ik op een kier opende.

'Ik ben het, papa,' zei Katie weer met diezelfde opgewekte toon.

'Hoe kom je in godsnaam zo laat?'

'Ach, het is wat later geworden. Ze hebben zijn band leeg laten lopen.'

Terwijl ze het zei, wees ze naar een jongeman, zeker vijf jaar ouder dan zij, en vroeg: 'Heb je even een pomp voor hem?'

'Ben je helemaal belazerd,' schreeuwde ik zo hard dat ik mijn eigen stem niet herkende. Wat moesten de burens er niet van denken, midden in de nacht. Ik wilde me beheersen, maar ik brulde:

'Donder op, snotneus. Een pomp moet je hebben, een pomp, loop naar de pomp!'

Ik trok Katie aan haar arm naar binnen en smeed de deur dicht.

De brieven van mijn zusje Saartje, en van mijn familie aan haar toen ze in het sanatorium lag hebben de oorlog overleefd. In 1929 is ze daar op zestienjarige leeftijd aan tuberculose gestorven. Mijn moeder heeft me de brieven toe- vertrouwd, pal voordat ze in de oorlog werd weggehaald door een agent van de Schalkhaarder politie.

Vele jaren na de oorlog heb ik ze pas durven lezen, in hun intimiteit een beeld van een vooroorlogs gezin dat met alle liefde een meisje poogt te koesteren, beknelde ge- raakt tussen haar hoop op herstel en de werkelijkheid van een noodlottige ziekte.

Het beeld is daarom zo gaaf, omdat niemand enig ver- moeden had van die andere werkelijkheid, de dreiging van het nazisme.

Gewoon een gezinnetje uit Amsterdam-Noord, dat sappelt om zich staande te houden, gewoon een meisje dat in de kracht van haar leven zich niet langer weet te hand- haven.

Bij het schrijven van *Jullie is Jodenfolk* heb ik er niet letterlijk uit geput, dat durfde ik niet, als pleegde ik plagi- aat, maar wel heb ik de sfeer ervan opgezogen.

En zo lag het stukje levende herinnering aan de voor- oorlogse jaren, opgeborgen in een plastic hoesje, te slu- imeren zonder dat er verder iets mee gebeurde.

Onze kinderen zouden de brieven vinden, na onze dood, en moesten maar zien wat ze er verder mee zouden doen.

Maar wie van de drie zou ze krijgen? En waarom moes- ten we ze belasten met onze eigen sores. Voortgekomen

uit een gemengd huwelijk waren ze toch al halve weeskinderen, zonder, aan de joodse kant, grootouders, neefjes of nichtjes, ooms of tantes?

En zo, op een dag, nam ik het besluit de hele correspondentie onder te brengen bij het Letterkundig Museum, waar latere belangstellenden terecht konden om te zien hoe die familie Santen eigenlijk in elkaar zat. Vol goede moed reisde ik naar de Juffer Idastraat in Den Haag, waar het museum toen was gevestigd.

Een soort wetenschappelijk ambtenaar, een magere man, meer herinner ik me niet van hem, luisterde naar mijn betoog, en peuterde in zijn tanden, wou ik opschrijven, maar dat is een vervalsing van het beeld, ik weet het eenvoudig niet meer hoe hij zich gedroeg. Maar wel is me zijn eerste vraag bijgebleven:

‘Wat moeten wij hier in godsnaam met die brieven?’

Ik schrok van zijn reactie. Begreep hij dan niet dat ze waarde bezaten, een zuiver, en levensecht familieportret boden?

‘Ze zijn van Saartje, en van ons aan Saartje,’ antwoordde ik, ‘en Saartje komt voor in *Jullie is Jodenfolk*.’

Misschien kende hij het boek niet eens, al nam ik aan van wel. Hoe dan ook, hij slaagde erin, die kant van het probleem te ontwijken.

‘Dan zijn het toch niet uw eigen brieven,’ zei hij, ‘stel je voor dat we brieven gaan bewaren van mensen die niet de schrijver zelf zijn. Waar moeten we ermee naar toe? We zitten nu al propvol met allerlei snuisterijen, laarzen, pijpen, zo gek kun je het niet bedenken.’

‘Ze hebben toch met mijn boek te maken,’ probeerde ik nog, maar de man was onvermurwbaar.

‘Alleen wat de schrijver zelf betreft behoort tot de literatuurgeschiedenis.’

Val dood, dacht ik, en ineens kwam een duiveltje mijn gedachten binnen.

‘We hebben thuis nog brieven van Henriëtte Roland Holst aan Henk Sneevliet,’ zei ik, ‘hebt u daar belangstelling voor?’

De man sprong op uit zijn stoel, dat weet ik nog heel precies, stak zijn hoofd naar mij toe, en riep: ‘Natuurlijk, natuurlijk hebben we daar interesse voor.’

‘Maar ze hebben niets met literatuur te maken,’ wierp ik tegen, ‘het zijn politieke brieven, en dat is toch iets anders.’

‘Dat hindert niet,’ hield de ambtenaar mij voor, ‘dat doet er geen bliksem toe, en als wij er niets mee kunnen doen hebben we voldoende relaties met andere musea, om er een goede plaats voor te vinden.’

‘Je kan me wat,’ spotte het duiveltje in mij.

Ik zei beleefd: ‘Mag ik er nog eens over nadenken? En er met mijn vrouw over spreken? Zij is de dochter van Mien Sneevliet, en de brieven van Henriëtte Roland Holst zijn haar eigendom.’

‘Natuurlijk,’ beaamde de ambtenaar, en begeleidde me naar de deur van zijn kamer, om me bij het afscheid de hand te schudden.

Intussen schold ik mezelf uit voor klootzak, voor verstjopte mouch, ik voelde me vooral schuldig, omdat ik de brieven die moeder mij had toevertrouwd, zo onzorgvuldig had behandeld.

Om de reis niet helemaal voor niets te hebben gemaakt bezocht ik de Simon-Carmiggelt-tentoonstelling, die toen juist in het museum werd gehouden.

Veel zag ik niet van wat er in het zaaltje lag uitgesteld: foto’s, brieven, manuscripten, want mijn ogen waren wazig, en mijn gedachten joegen alle kanten uit.

Alleen zag ik de spottende ogen van Simon Carmiggelt, als wilde hij zeggen: Jongen, wat ben je toch een domkop. Als je niet beroemd bent als schrijver tel je immers niet mee. Hoeveel jaren zwoeg ik al niet, dag in dag uit, voor ik het zover heb gebracht dat ze me in een zaaltje bij elkaar hebben gelegd? En jij? Hoe lang ben jij aan de gang? Vijfjaar zeg je? Ongeveer vijfjaar? Kunnen het ook zes zijn? Of vier? En je verbeeldt je dat ze daar waarde aan hechten?

Ik heb al drie boeken geschreven, zei ik verontwaardigd.

Simon Carmiggelt lachte nog harder:

Bedaar een pietsie. Jij bent toch Sal Santen, niet waar? Ik ken je wel, je bent toch ook een vriend van Arie Kater, hij heeft het vaak over jou.

Arie Kater, riep ik, Arie Kater, hij heeft de omslag van *Julie is Jodenvolk* getekend.

Dat weet ik, beaamde Simon Carmiggelt. Ik weet ook dat jij een gevaarlijk revolutionair bent geweest, en dat menig fatsoenlijk uitgever en boekhandelaar daar bang voor is. Er zijn zelfs mensen die je boeken niet in hun kast willen hebben.

‘Ho,’ schreeuwde ik, midden in het zaaltje, zodat er uit de gang iemand naar binnen kwam om te vragen of er iets was.

Daar moet je mij niet op aankijken, merkte Simon Carmiggelt streng op, toen we weer alleen waren. En donder nu op. Je hebt me kwaad gemaakt met je gezeur.

Geschrokken verliet ik het zaaltje. Stommerd dat ik was. Altijd maakte ik brokken. Ook als het niet zo was bedoeld. Dat had moeder me al voorgehouden, duizend keer: jij moet niet in een porseleinwinkel gaan werken, je loopt overal tegen aan.

En zo liep ik voorbij het portret van Anna Blaman, die in de gang naar de buitendeur op mij neerkeek. Ook zij lachte me toe, als wilde ze zeggen: Weet je hoe je vader je zou noemen? Mesjoggene hond, dat zou hij hebben gezegd, mesjoggene hond dat je bent. Wie vertrouwt er nou op ambtenaren. Nog wel de brieven van Saartje, onze lieve Saartje, en van Sjeintje, moeder Sjeintje, en van Maurits. Een gedicht nog wel, heeft hij geschreven. Lees dat maar eens, er klinkt heel wat meer warmte uit dan de brief die jij aan Saartje hebt geschreven. Weet je waar die overging? Over Ajax en Meteor, of haar daar iets aan gelegen was. Gelukkig wist de ambtenaar, olewesjolem, hij ruste in vrede, niet dat er een brief van jou, meneer de schrijver, bij was, anders had hij de brieven misschien toch gehouden.

In de trein op weg naar huis las ik mijn brief aan Saartje, waar vader mij aan had herinnerd onder het wakend oog van Anna Blaman, en ik schaamde me. Nou ja, verontschuldigde ik mezelf, je had het druk met huiswerk, en het was je bedoeling Saartje later uitvoeriger te schrijven. Het was toch niet jouw schuld, dat er niets meer van is gekomen? Schrijf haar nu dan een brief, vertel wat meer over haar. Ben je daar bang voor? Schrik je terug voor pijnlijke herinneringen?

Saartje, lieve Saartje...

'Letters to the Editor'
International Herald Tribune,
181 Avenue Charles-de-Gaulle,
92200 Neuilly-sur-Seine

Amsterdam, 21 december 1988

Mijne heren,

Het volgende is bedoeld voor publikatie als ingezonden brief.

OVER DEPRESSIE EN DE ZELFMOORD VAN PRIMO LEVI

In Trotski's Vierde Internationale, waar ik mijn politieke opvoeding ontving, was zelfmoord niet toegestaan aan een revolutionair. Daar er geen religieuze basis aan deze morele code ten grondslag lag, was zij, denk ik, bedoeld als wapen tegen de dreiging van marteling na arrestatie.

Na een half leven van politieke strijd, werd ik in 1969 schrijver. En enige jaren later, in 1973, werd ik plotseling geconfronteerd met het probleem van zelfmoord.

Naar aanleiding van de dood van Primo Levi, en eigen ervaringen vertelt William Styron, de schrijver van *Sophie's Choice*, in *The International Herald Tribune* van 20 december dat mensen 'die een poging tot zelfmoord doen dit niet doen uit een vorm van zwakte, en zelden uit een impuls, maar omdat zij in de greep zijn van een ziekte die bijna onvoorstelbare pijn veroorzaakt'.

En hij voegt eraan toe: 'Het is belangrijk om de aard van deze pijn te begrijpen.'

In het licht hiervan is William Styron van mening dat 'psychotherapie van weinig nut is voor degenen die in een diepe depressie verkeert' en dat 'de oorsprong van depressie een puzzle blijft.'

Dit is in strijd met mijn persoonlijke ervaring.

Net als eens William Styron was ik plotseling in de greep van zo'n verschrikking, dat ik de pijn niet meer kon verdragen. En hoewel ik geenszins van plan was zelfmoord te plegen, leek het alsof geen andere keus overbleef. Mijn hart werd met een zo groot geweld in stukken gescheurd, dat niets in mijn leven daarmee te vergelijken was. Wij woonden tegenover een smalle vaart, en mezelf daarin verdrinken leek mij het enige alternatief. Tegelijkertijd verzette mijn verstand zich tegen deze oplossing, en ik smeekte mijn vrouw, me naar een zenuwinrichting te brengen.

Mijn vrouw bracht me echter naar onze huisarts, die mij die avond nog doorverwees naar prof. dr. Coen van Emde Boas, een psychiater door wie ik eens geanalyseerd was. Hem vertelde ik het volgende:

Ik had juist een verhaal voltooid, en op het moment dat ik het aan de uitgever zond, begon de pijn en werd onverdraaglijk. Het verhaal beschrijft een arbeidsconflict waar ik enkele jaren tevoren bij betrokken was. Op de afdeling van een dagblad waar ik werkte, werd ik en de meerderheid van mijn collega's vanwege een reorganisatie geconfronteerd met ontslag. Enige collega's werden uitgekozen om aan de manoeuvre deel te nemen, waarvoor zij per maand vijftientig gulden meer salaris zouden krijgen. Dit werd hun een maand tevoren meegedeeld, en zij wer-

den gedwongen het voor ons geheim te houden. Niemand van ons wist wat er ging gebeuren, maar er ontstond plotseling een spanning welke tot uitbarsting kwam toen de dingen duidelijk werden.

In mijn verhaal vergeleek ik het gedrag van hen die voor deze manier van doen verantwoordelijk waren met het gedrag van de nazi-autoriteiten tijdens de oorlog, die ook de een tegen de ander uitspeelden.

Zelf kom ik uit een joodse familie. Gedurende een bepaalde periode van de bezetting konden sommige joden de 'gunst' van een zogenaamd stempel van de Joodse Raad verwerven, totdat het spel voorbij was. Zo kreeg mijn moeder, die ziek was, een 'Ziekenstempel' dat haar deportatie tegenhield. Ik op mijn beurt kreeg een stempel voor een gemengd huwelijk, dat uiteindelijk mijn leven redde.

Plotseling werden de 'ziekenstempels' ongeldig verklaard, en nog dezelfde dag kwam de nazi-politie om mijn moeder op te halen. Op dat moment stond ik voor de keus mee te gaan met mijn moeder naar Polen, of bij mijn vrouw en dochtertje te blijven. Ik bleef.

Toen ik het verhaal af had, waarin ik het uitspelen van de een tegen de ander beschreef, werd het conflict en de pijn, mijn moeder in de steek te hebben gelaten, plotseling weer actief.

Prof. Van Emde Boas hoorde mij aan en maakte mij duidelijk, dat het een kwestie was geweest van 'to be or not to be'. En toen, als een wonder, verdween de pijn. Dat er geen sprake was geweest van suggestie, bleek uit het feit dat ik onmiddellijk daarna werd overstroomd door een aantal onderdrukte herinneringen, die mijn bestaan ongeveer een maand lang schokten.

Prof. Van Emde Boas gaf mij het advies door te gaan als schrijver, ondanks mijn pijnlijke ervaring, en dit heb ik tot de dag van vandaag gedaan.

Primo Levi, William Styron en ik, we zijn alle drie joodse schrijvers die door dezelfde ervaring zijn gegaan van de dreiging met zelfmoord. In het geval van Primo Levi gebeurde dat kort na de dood van zijn vader. Misschien werd hij op zijn beurt geplaatst voor de keus: to be or not to be.

Enkele verhalen van deze bundel zijn, in een andere versie, eerder gepubliceerd.

‘Bij Opa en Opoe’ en ‘Het Veldleger’ verschenen in *Stormvogels* (De Arbeiderspers 1977). ‘Een geintje’ en ‘Sallie Wegloop’ komen uit *Een geintje* (De Arbeiderspers 1976).

‘Het seksuele vraagstuk’ verscheen in het tijdschrift *De Fonteyne* 1981/2; ‘Bibliothecaris’ in de themabundel rond geboorteregeling *Het verzonnen kind* (Ad Donker 1989). Een gedeelte van ‘Vadersores’ is opgenomen in het tijdschrift *Literama* 1982.

‘Joodse schrijvers’ is de vertaling van de integrale tekst van een ingezonden brief aan *The International Herald Tribune*. Deze brief is in ingekorte versie geplaatst in *The International Herald Tribune* van 12 januari 1989.

Van de niet eerder gepubliceerde verhalen is ‘Een slecht geweten’ geschreven in 1986; ‘Oom Heiman’ in 1972; ‘Postillon d’amour’ in 1974; ‘Het rad van avontuur’ in 1980; ‘De dood van Eelke’ in 1983; ‘Voorzitter’ in 1971; ‘Bloemenventer’ in 1973; en ‘Saartje lieve Saartje’ in 1978.

INHOUD

Een slecht geweten	9
Bij Opa en Opoe	18
Een geintje	26
Het seksuele vraagstuk	36
Het Veldleger	43
Oom Heiman	48
Postillon d'amour	51
Het rad van avontuur	54
Sallie Wegloop	57
De dood van Eelke	66
Voorzitter	72
Bibliothecaris	77
Bloemenventer	85
Vadersores	90
Saartje lieve Saartje	99
Joodse schrijvers	104